

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

КОСУСЯК НАТАЛІЯ МИКОЛАЇВНА

УДК 811.161.2'366.5

**МІЖРІВНЕВІ КАТЕГОРІЇ
СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ**

Спеціальність 10.02.01 – українська мова

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філологічних наук

Київ – 2013

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано у відділі граматики Інституту української мови Національної академії наук України.

Науковий консультант – член-кореспондент НАН України,
доктор філологічних наук, професор
Вихованець Іван Романович,
Інститут української мови НАН України,
головний науковий співробітник.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Мойсієнко Анатолій Кирилович,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
завідувач кафедри сучасної української
мови;

доктор філологічних наук, професор
Плющ Марія Яківна,
Національний педагогічний
університет імені М. П. Драгоманова,
завідувач кафедри української мови;

доктор філологічних наук, професор
Гуйванюк Ніна Василівна,
Чернівецький національний
університет імені Юрія Федьковича,
завідувач кафедри сучасної української
мови.

Захист відбудеться 27 лютого 2013 р. об 11⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.173.01 Інституту української мови НАН України (вул. Грушевського, 4, м. Київ, 01001).

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні та Інституту української мови НАН України (вул. Грушевського, 4, м. Київ, 01001).

Автореферат розіслано 25 січня 2013 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат філологічних наук

С. П. Биби́к

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Дослідницький пошук у сфері сучасної граматики визначають два взаємопов'язані й водночас різноспрямовані вектори – традиція і новаторство. Концептуальні засади обох напрямів ґрунтуються на виокремленні системи категорій – абстрактних узагальнених понять, що поєднують протиставлені два чи більше граматичних значень із меншим ступенем абстрактності категорійної змістової основи й експліковані сукупністю виражальних мовних засобів. Посилені акценти на новітніх засадах функційного й категорійного підходу, концентрація уваги на реальному стані функціонування української мови, її зв'язку з комунікативно активними тенденціями сучасної мовної практики дещо переорієнтували традиційно усталену теорію про граматичні категорії й особливості визначення їхнього статусу та структури. Новітня концепція моделювання граматичного ладу української мови, спрямована на глибокий і багаторівневий аналіз мовних явищ, відбиває не лише їхню формальну кваліфікацію, а й окреслює семантичну та комунікативно-прагматичну специфіку категорійних одиниць. Опис граматичної структури з огляду на її функційно-категорійний характер, а також динамічні процеси в мові, зрушення, що відбулися в її корпусі протягом останнього часу, дає вагомі підстави для визначення нових класифікаційних принципів аналізу категорій сучасної української літературної мови. Зокрема, у низці провідних лінгвістичних студій останнього часу скориговано деякі усталені теоретичні положення й окреслено тенденції послідовно системного дослідження тих категорійних величин, що виявляються на перетині кількох ярусів мови. Зорієнтованість на такі кваліфікаційні принципи слугує вагомим чинником для надання їм статусу міжрівневих. З-поміж них поглиблення й уточнення потребують взаємозумовлені, функційно багатовекторні категорії відмінка, валентності й надкатегорія модальності, вибір яких умотивований їхньою безпосередньою участю у структуруванні цілісного реченнєвотвірного комплексу.

Відмінок, валентність і модальність здавна привертали увагу мовознавців, проте в численних граматичних описах, виконаних у традиційному плані, абсолютизували переважно лише один із багатьох їхніх класифікаційних параметрів. Зокрема, дослідження категорії відмінка спиралися на її морфологічні та парадигматичні ознаки і меншою мірою на особливості реалізації відмінкових граем у мовленні. Більшої популярності набула концепція, пов'язана з поліаспектним науковим тлумаченням категорії відмінка. Ідеї комплексного підходу до її вивчення на матеріалі окремих слов'янських мов обґрунтовували І. Леков, Є. Чешко, І. І. Ревзін, А. Вежбицька, А. А. Залізник та ін. Відмінок як специфічна категорія іменника потрапив у коло важливих питань української лінгвістики й викликав особливе зацікавлення насамперед у студіях Є. К. Тимченка. Основні теоретичні засади функціонування відмінків у граматичній системі сучасної української літературної мови викладені в працях І. Р. Вихованця, М. Я. Плющ, А. П. Загнітка та ін.

Уточнення класифікаційної схеми потребує й міжрівнева категорія валентності, специфіку якої переважно визначають з огляду на принципи валентної стратифікації

дієслівної лексики, співвідношення валентності та значення дієслова, семантичні типи субстанційних одиниць (Л. Теньєр, С. Д. Кацнельсон, С. М. Кибардіна, М. Д. Степанова, Г. Гельбіг, в українській лінгвістиці – І. Р. Вихованець, А. П. Загнітко, К. Г. Городенська, М. В. Мірченко, Т. Є. Масицька та ін.).

Незважаючи на велику кількість студій, значні розбіжності спостерігаємо й у тлумаченні модальності. Неоднорідність підходів до її потрактування характерна не лише для представників різних мовознавчих напрямів, а й для тих, чиї праці ґрунтуються на однакових синтаксично-комунікативних принципах аналізу. Багатоаспектне дослідження модальності запропонували Ш. Баллі, О. В. Бондарко, Г. О. Золотова, В. З. Панфілов, В. Г. Гак, В. М. Бондаренко, В. Б. Касевич, В. О. Плунгян, Г. П. Немець та ін. В україністиці великий внесок у розбудову теорії модальності зробили О. С. Мельничук, Л. О. Кадомцева, А. П. Грищенко, А. П. Загнітко, Н. В. Гуйванюк, М. В. Мірченко, В. М. Ткачук, В. Д. Шинкарук та ін. Проте відзначені напрацювання лінгвістів не дають повного й цілісного уявлення про організацію взаємозумовлених міжрівневих категорій відмінка, валентності та надкатегорії модальності в сучасній українській літературній мові, систему різнорангових засобів їхнього вираження, парадигматичні й комунікативно-прагматичні особливості.

Актуальність дисертаційної праці. Проблеми, пов'язані з видозміною наукової інтерпретації відмінка, валентності та модальності, перебувають у колі актуальних питань сучасної лінгвістики. Попри те що новітні тенденції розвитку функційно-категорійної граматики уможливили вивчення категорії відмінка на морфологічному і синтаксичному рівні, дослідження її спрямоване здебільшого на морфологічну парадигму та вирізнення системи первинних і вторинних семантико-синтаксичних та формально-синтаксичних ознак. Комунікативна (темо-ремна) специфіка відмінкових граем опрацьована меншою мірою. Важливим постає розмежування та співвідношення морфологічних і семантичних відмінків, а отже, уточнення й поглиблення потребує морфологічна та синтаксична парадигми. Вивчення міжрівневої категорії валентності з опертям на лексико-семантичний, морфологічний та синтаксичний яруси мови, а також крізь призму частиномовної належності її маркерів зумовлює розмежування похідної і непохідної валентностей. Спроба комплексного аналізу цієї категорії відкриває перспективи для її граемного членування та щонайповнішої інвентаризації засобів вираження. Функційно-категорійний підхід і зорієнтованість на комунікативно-прагматичні параметри дає змогу з нових методологічних позицій трактувати модальність – міжрівневу надкатегорію сучасної української літературної мови, якій притаманна своєрідна системно-структурна організація. З огляду на її багатовекторність вичерпного дослідження потребує кожен із компонентів модального комплексу в аспекті їхньої взаємодії та граемної диференціації.

Чіткість і досконалість класифікаційної моделі відмінка, валентності та модальності зумовлює вияв специфіки їхнього функційного навантаження, установлення закономірностей реалізації, що особливо важливе для вивчення питань комунікативної граматики. Їхній розгляд на якісно новому рівні, у контексті сучасних підходів та узагальнень є передумовою формування нового типу граматик,

основний акцент яких великою мірою спрямований на цілісність концепції граматичного ладу сучасної української літературної мови, динамічні процеси в окремих її підсистемах.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Проблематика дисертації тісно пов'язана з плановими науковими темами “Структура граматичних категорій української мови” (НДР № 0105U003941) і “Грамматика сучасної української літературної мови. Морфологія. Словотвір. Морфонологія” (НДР № 0110U002449), що їх опрацьовують науковці відділу граматики Інституту української мови НАН України. Тему дисертації затвердила Наукова рада “Українська мова” Інституту української мови НАН України (протокол № 57 від 5 травня 2011 року).

Мета дисертаційної роботи полягає в поглибленому комплексному теоретичному дослідженні міжрівневих категорій відмінка й валентності, у створенні нової концепції надкатегорії модальності.

Реалізація поставленої мети зумовлює розв'язання таких **завдань**:

1) визначити класифікаційні засади вивчення й особливості диференціації граматичних категорій сучасної української літературної мови, простежити специфіку категорійної системи на тлі частиномовної належності слів;

2) обґрунтувати кваліфікаційну схему дослідження міжрівневих категорій, з-поміж яких виокремити й ієрархізувати категорії відмінка, валентності та надкатегорію модальності, що структурують реченнєвотвірний комплекс;

3) з'ясувати статус міжрівневої категорії відмінка іменника, розглянути її на морфологічному та трьох підрівнях синтаксичного (семантико-синтаксичному, формально-синтаксичному й комунікативному) ярусів мови;

4) ранжувати морфологічні і семантичні відмінки, окреслити їхній значеннєвий діапазон, систему ядерної спеціалізації та периферійні вияви, розмежувати морфологічну і синтаксичну відмінкові парадигми як своєрідні за своєю сутністю мовні явища;

5) дослідити формально-синтаксичну та комунікативну (за темо-ремного членування) специфіку морфологічних грамем категорії відмінка;

6) аргументувати міжрівневий статус класифікаційної категорії валентності з огляду на її функційні особливості та зв'язок із трьома мовними ярусами – лексико-семантичним, синтаксичним і морфологічним;

7) диференціювати непохідну валентність дієслова як генетично первинного її носія і похідну валентність, марковану транспонованими прикметниками, прислівниками, числівниками та вторинними морфологічно оформленими віддієслівними й відприкметниковими іменниками;

8) проаналізувати грамемний склад міжрівневої категорії валентності з проекцією на семантичну природу й функційну перспективу засобів її експлікації;

9) схарактеризувати з функційно-категорійних позицій модальність як багатоступінчасту комунікативно й суб'єктивно спрямовану міжрівневу надкатегорію сучасної української літературної мови та підпорядковані їй категорії морфологічної модальності, синтаксичної модальності й лексико-граматичної модальності;

10) установити особливості структурування, семантичного розгалуження та вираження надкатегорії модальності.

Об'єкт дослідження – категорії відмінка й валентності та надкатегорія модальності.

Предметом наукового аналізу є механізм виокремлення, структурування та функціонування міжрівневих категорій відмінка й валентності та міжрівневої надкатегорії модальності, їхні значеннєві вияви, комунікативно-прагматичні особливості, зумовлені активними тенденціями сучасної мовної практики, і пов'язані зі спеціалізованими та неспеціалізованими формальними маркерами закономірності реалізації.

Методи дослідження. Багатоаспектний характер міжрівневих категорій визначає використання таких методів: *описового* як основного методу з властивими йому прийомами зовнішньої та внутрішньої інтерпретації, що дав змогу розкрити змістові і формальні ознаки міжрівневих категорій сучасної української літературної мови, інвентаризувати й систематизувати мовні одиниці; диференціювати морфологічні та семантичні відмінки, морфологічну і синтаксичну відмінкові парадигми, непохідну дієслівну валентність і похідну валентність транспонованих прикметників, прислівників, числівників та іменників, морфологічну модальність, синтаксичну модальність і лексико-граматичну модальність; методу *комплексного аналізу*, який посприяв розглядові аналізованих компонентів на тлі лексико-семантичного, морфологічного та синтаксичного рівнів мови; методу *контекстуально-семантичного аналізу*, що уможливив вивчення грамем міжрівневих категорій відмінка, валентності, морфологічної модальності, синтаксичної модальності й лексико-граматичної модальності в аспекті текстового оточення та з більшою вірогідністю окреслити їхнє значення й сукупність неспеціалізованих засобів вираження; *структурного* методу, використаного для з'ясування внутрішньої організації міжрівневих категорій відмінка, валентності й надкатегорії модальності, інвентаризації та систематизації їхніх складників; методик *компонентного* (для дослідження співвідношень категорійних і грамемних компонентів та лексичних засобів експлікації міжрівневих категорійних одиниць), *трансформаційного* (для виявлення синтаксичної і семантичної подібності та відмінності між первинними і похідними мовними одиницями через особливості їхніх видозмін), *транспозиційного* (для розмежування різновидів синтаксичної транспозиції) та *функційного* (для вирізнення з позицій функційно-категорійної граматики первинних і вторинних функцій відмінків, визначення функційного потенціалу засобів маркування категорій валентності, морфологічної модальності, синтаксичної модальності та лексико-граматичної модальності) *аналізу*.

Джерела фактичного матеріалу. Корпус дослідницького матеріалу становлять реченнєві побудови, дібрані з творів сучасних українських письменників, публіцистичних і наукових текстів, офіційних документів. Картотеку фактажу доповнюють також дані Словника української мови в одинадцяти томах. Для повного й усебічного вивчення функційних параметрів міжрівневих категорій було залучено понад 60 000 реченнєвих конструкцій із виявами центрального і периферійного (транспозиційного) функціонування формальних засобів вираження аналізованих категорійних одиниць.

Наукова новизна дисертаційної праці полягає в тому, що в ній уперше в сучасному українському мовознавстві зреалізовано концепцію комплексного аналізу взаємопов'язаних міжрівневих категорій відмінка й валентності та надкатегорії модальності. Переглянуто структурування морфолого-синтаксичної категорії відмінка: крім семи морфологічних граем, виокремлено в ієрархічних співвідношеннях шістнадцять семантичних відмінків, розмежовано морфологічну і синтаксичну відмінкові парадигми, визначено синтаксичну своєрідність відмінкових граем за актуального членування висловлень.

Системно проаналізовано класифікаційну категорію валентності в лексико-семантичному, синтаксичному та морфологічному аспектах, уведено до наукового обігу терміни *непохідна валентність* і *похідна валентність*, що зумовило виокремлення непохідної дієслівної валентності та двох різновидів похідної валентності – валентності транспонованих до сфери дієслова прикметників, прислівників, числівників і валентності віддієслівних та відприкметникових іменників, окреслено набір граем категорії валентності, проаналізовано їхні репрезентанти за семантичним розгалуженням та способом мовного втілення.

Запропоновано нову класифікаційну сітку надкатегорії модальності, у якій виокремлено граемно структуровані морфологічну, синтаксичну та лексико-граматичну модальності, обґрунтовано їхнє виразне суб'єктивне й комунікативно-прагматичне спрямування, відзначено специфіку кожної модальності.

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що отримані результати збагачують новими ідеями концепцію теоретичної функційно-категорійної граматики; формують наукові засади комплексного вивчення морфологічних і синтаксичних категорій у комунікативному аспекті, що передбачає визначення їхньої спеціалізації в реальних ситуаціях спілкування; сприяють ґрунтовному вивченню категорійного апарату української мови та типологічно подібних до неї мов. Спостереження над функціонуванням граем відмінка, валентності й модальності розширюють уявлення про їхню структуру, семантичну сферу, міжрівневий характер, а також уточнюють теорію мовленнєвих актів. Зроблені теоретичні узагальнення та використані принципи аналізу міжрівневих категорій відкривають перспективу для нових наукових досліджень, присвячених проблемі граматичних та інших мовних категорій, сприяють глибшому пізнанню системних зв'язків граматичних одиниць, дають змогу по-новому й обґрунтованіше розв'язати актуальні лінгвістичні питання, які стосуються категорійної системи мови загалом і функційних властивостей слів зокрема.

Практичне значення одержаних результатів пов'язане з можливістю використання їх для написання праць із функційно-категорійної граматики української мови, створення підручників із морфології та синтаксису сучасної української літературної мови, укладання граматичних словників, довідників, посібників, методичних рекомендацій, порівняльних студій, у читанні теоретичних курсів, спецкурсів, проведенні спецсеминарів, а також у науковій роботі студентів та аспірантів.

Апробація результатів дослідження. Найвагоміші теоретичні результати дослідження й дисертацію загалом обговорено на засіданні відділу граматики

Інституту української мови НАН України (протокол № 7 від 6 липня 2012 року). Наукові доповіді з теми дисертації виголошено *на 23 міжнародних наукових та науково-практичних конференціях*: “Україна і Польща: мовно-літературні та суспільно-політичні взаємини” (Луцьк, 2003), “Функционирование русского и украинского языков в эпоху глобализации” (Ялта, 2003), “Традиції Харківської лінгвістичної школи в світлі актуальних проблем сучасної філології. До 200-річчя Харківського університету і філологічного факультету” (Харків, 2004), “Українська мова як соціокультурний і психологічний феномен” (Луцьк, 2004), “Функциональное описание естественного языка и его единиц” (Ялта, 2004), “Функционализм как основа лингвистических исследований” (Ялта, 2005), “Четверті лесезнавчі читання” (Луцьк, 2004), “Грамматичні читання – III” (Донецьк, 2005), “Леся Українка і європейська культура” (Луцьк, 2006), “Язык и мир” (Ялта, 2007, 2008), “Міжкультурні комунікації: наукові школи і сучасні напрями лінгвістичних досліджень” (Алушта, 2010), “Наукова спадщина О. О. Потебні в контексті розвитку європейської філологічної думки XIX–XXI ст.” (Харків, 2010), “IV Міжнародні севастопольські Кирило-Мефодіївські читання” (Севастополь, 2010), “V Міжнародні севастопольські Кирило-Мефодіївські читання” (Севастополь, 2011), “Актуальні проблеми менталінгвістики” (Черкаси, 2011), “Грамматичні читання – VI” (Донецьк, 2011), “Лексичні та граматичні одиниці: функціонально-семантичний і комунікативно-прагматичний аспекти” (до ювілею доктора філологічних наук, професора, заслуженого працівника народної освіти України Марії Яківни Плющ) (Київ, 2011), “Леся Українка: доля, культура, епоха” (Луцьк, 2011), “Лінгвістичні і лінгводидактичні аспекти функціонування української мови в Україні та за кордоном” (Київ, 2012), “Міжкультурна комунікація: мова – культура – особистість” (Острог, 2012), “Мови і світ: дослідження та викладання” (Кіровоград, 2012), “Семантика мови і тексту” (Івано-Франківськ, 2012); *на 6 всеукраїнських наукових і науково-практичних конференціях*: “Проблеми типології граматичних одиниць” (Рівне, 2005), “Сучасна україністика: проблеми мови, історії та народознавства” (Харків, 2005), “Творчість Л. Боровиковського в контексті слов’янського романтизму” (Луцьк, 2006), “Еволюційні тенденції в мові – IV” (Миколаїв, 2010), “Масова комунікація: історія, сьогодення, перспективи” (Луцьк, 2010), “Сучасний стан і перспективи лінгвістичних досліджень та проблеми перекладу” (Житомир, 2012), а також на секційних засіданнях щорічної підсумкової наукової конференції професорсько-викладацького складу та студентів Інституту філології та журналістики Волинського національного університету імені Лесі Українки (1999–2012 рр.).

Публікації. Основні результати виконаного дослідження викладено в монографії “Структура міжрівневих категорій сучасної української мови” (Луцьк, 2012. – 452 с. (26,27 др. арк.)), 38 наукових статтях, серед яких 30 – у фахових виданнях. Усі публікації одноосібні.

Структура та зміст роботи. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаної літератури (524 позиції) та списку використаних джерел. Обсяг роботи без списку літератури – 387 с. Повний обсяг – 455 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, сформульовано мету й основні завдання роботи, окреслено об'єкт, предмет і методи дослідження, схарактеризовано джерельну базу, визначено наукову новизну, теоретичне та практичне значення одержаних результатів, подано відомості про апробацію основних положень дисертації, описано її структуру.

У **першому розділі “Теоретичні проблеми граматичних категорій”** проаналізовано класифікаційні засади вивчення граматичних категорій, їхні частиномовні й реченнєві параметри та синтаксичне функціонування; виокремлено й схарактеризовано морфологічні, синтаксичні та словотвірні категорії; вирізнено й докладно описано класифікаційну схему дослідження міжрівневих категорій, визначено їхнє місце в граматичній системі сучасної української літературної мови.

Для граматичного ладу української мови характерна наявність розгалуженої системи граматичних категорій – узагальнених інтегральних одиниць, які об'єднують співвідносні за змістом граматичні значення, виражені сукупністю спеціалізованих граматичних форм. Проекція проблеми граматичної категорії на площину її двобічної інтерпретації, що передбачає єдність семантичної мотивованості й зовнішньорегулярного вираження, має низку незаперечних переваг над однобічним тлумаченням. Актуальність такого студіювання зумовлена потребою переосмислення утрадиційнених дефініцій та класифікаційних схем, часто обіпертих передовсім на формальні ознаки. Граматичні категорії належать до найважливіших конститутивних величин, які відбивають властивості всього складного мовного механізму. Відображаючи діалектичні процеси взаємодії різних ярусів мови, вони входять в ієрархічно вищі утворення, що дає змогу, зокрема, об'єднувати слова в частини мови. Закріпленість категорійних одиниць за певним спектром семантичних, синтаксичних, морфологічних і словотвірних ознак зумовлює виділення п'ятох кардинальних частин мови – двох центральних (іменника й дієслова) та трьох периферійних (прикметника, числівника й прислівника). Граматичним категоріям притаманне виразне синтаксичне спрямування. Взаємодію морфологічних і синтаксичних функцій спостерігаємо передусім за розгляду відмінка іменника та валентності дієслова. Синтаксична спрямованість відмінків відбиває їхній зв'язок із категорією валентності дієслова, що зумовлює семантико-синтаксичну та формально-синтаксичну реалізацію відмінкових граем.

Граматичні категорії української мови як ядерні багатопланові компоненти мовної організації об'єднують три різнорангові угруповання – морфологічні, синтаксичні та словотвірні категорії. Статусу ієрархічно вершинних набули синтаксичні категорії, їм підпорядковані морфологічні. Словотвірні категорії, перебуваючи між морфологічними і синтаксичними, тісно взаємодіють із ними. *Морфологічні категорії* – узагальнені, родові поняття, структуровані відповідною сукупністю граем як репрезентантів окремих видових граматичних значень, об'єднаних спільною категорійною семою та виражених системою спеціалізованих граматичних форм. Диференціація морфологічних категорій ґрунтується на таких кваліфікаційних ознаках: 1) частиномовній належності (іменні та дієслівні категорії);

2) вияві форм у межах однієї лексеми чи різних слів (словозмінні та класифікаційні); 3) наявності/відсутності тотожного лексичного значення слова за відмінності категорійних значень граматичних форм (послідовно корелятивні, непослідовно корелятивні, некорелятивні); 4) внутрішній структурі (дво-, три-, чотири-, семикомпонентні); 5) домінуванні семантико- чи формально-граматичного змісту; 6) похідності/непохідності.

Синтаксичні категорії – узагальнені, родові, об'єднані сукупністю споріднених функцій поняття, для яких характерний той самий синтаксичний зміст відповідної ознаки, однотипні семантико-синтаксичні відношення та формально-синтаксичні зв'язки, що уможлиблює триаспектний аналіз цих мовних явищ – семантико-синтаксичний, формально-синтаксичний і комунікативний. Категоріями формально-зорієнтованого плану є предикативність (у формальному розумінні), підрядність, сурядність, підмет, присудок та другорядний член речення. До складу семантико-синтаксичних категорій належать передусім предикатність і субстанційність. Категорії, пов'язані з комунікативним аспектом, – тема, рема, а також категорія комунікативної настанови.

Словотвірні категорії – узагальнені, родові поняття, які, відбиваючи організацію словотвірного ярусу мови, посідають проміжне місце в граматичній категорійній системі, позначені більшою, ніж морфологічні й синтаксичні категорії, граматичною конкретністю та відсутністю чіткої регулярності й обов'язковості, дериваційно пов'язані з двома типами синтаксичних одиниць – словосполученнями та реченнями й оформлювані мінімальними морфологічними одиницями – морфемами.

Функційна багатовекторність категорійної системи сучасної української літературної мови й зорієнтованість на комунікативно-синтаксичний аспект зумовили потребу комплексного та різноаспектного дослідження *міжривневих категорій*, до яких належать категорії відмінка й валентності та надкатегорія модальності, що стосуються кількох мовних ярусів і структурують цілісний реченнєвотвірний комплекс. Класифікаційна схема дослідження міжривневих категорій передбачає їхній розгляд у таких кваліфікаційних параметрах: кількості мовних рівнів, із якими пов'язана категорія, та вияві в ній найважливіших ознак цих рівнів; ступені абстрактності формально-значеннєвої природи її складників; структурній специфіці категорії (надкатегорії), її графемній диференціації. У граматичній системі сучасної української літературної мови категорія відмінка пов'язана з двома мовними рівнями – морфологічним і синтаксичним. У вказаній ієрархії провідне місце належить синтаксичному, що об'єднує три підрівні – семантико-синтаксичний, формально-синтаксичний і комунікативний. Ієрархічно складнішою є граматична категорія валентності, поліярусність структури якої увиразнює її зв'язок із трьома мовними рівнями – лексико-семантичним, синтаксичним, морфологічним. Найвищий рівень абстрактності формально-значеннєвої природи притаманний надкатегорії модальності. Їй рангово підпорядковані графемно членовані категорії з менш абстрактною категорійною змістовою основою – морфологічна модальність, синтаксична модальність та лексико-граматична модальність.

У другому розділі “**Морфолого-синтаксична категорія відмінка**” з позицій функційної морфолого-синтаксичної концепції проаналізовано категорію відмінка

як визначальну міжрівневу категорію іменника; виокремлено й ієрархізовано різнорангові морфологічні відмінки та семантичні відмінкові грами, значеннєві функції яких виразно окреслює головний компонент семантико-синтаксичної організації речення – предикат; з'ясовано особливості морфологічної та синтаксичної відмінкових парадигм; схарактеризовано категорію відмінка в триярусній синтаксичній інтерпретації – семантико-синтаксичній, формально-синтаксичній і комунікативній.

Відмінок іменника – визначальна самостійна міжрівнева категорія іменника, функційний вияв якої зумовлений морфолого-синтаксичною спеціалізацією слів із субстанційною (конкретно-предметною) семантикою, об'єднаних сукупністю однорідних взаємопротиставлених граматичних значень і специфічних парадигматичних ознак. Значеннєво-формальна сутність категорії відмінка передбачає виокремлення сімох різнорангових, але однорідних за змістом морфологічних грамам з опозитивними й неопозитивними відношеннями між ними. *Морфологічний відмінок* – одна із семи грамам міжрівневої морфолого-синтаксичної категорії відмінка іменника, яка структурує парадигму однини та множини з відповідною сукупністю флексій, спеціалізована на вираженні первинних і вторинних семантико-синтаксичних, формально-синтаксичних та комунікативних (за темо-ремного членування) функцій.

Відмінок іменника належить до послідовно корелятивних категорій із лексично незумовленою парадигмою. Його грами перебувають у відношенні альтернативі, що відбиває регулярність й однозначність зв'язків між ними, рівноправність відмінкових словоформ і переважно заперечує похідність одних морфологічних грамам від інших. Альтернативний характер компонентів указаної категорії не суперечить вирізненню називного відмінка як центрального складника відмінкової системи, що зумовлює його здатність бути носієм основної субстанційної функції – суб'єктної. Формальний вияв відмінкових грамам пов'язаний із відповідними показниками, до яких належить передусім кінцевий словозмінний афікс – флексія, що одночасно є носієм граматичного й реляційного значення, а також периферійний показник – флексія-суфікс. Зрідка в орбіту формальних репрезентантів семантики відмінкових грамам потрапляють прийменники. Перебуваючи у вторинній післядієслівній сфері, вони нейтралізують своє значення, унаслідок чого основним функційно навантаженим компонентом виступає закінчення.

Відмінок іменника – абсолютно словозмінна категорія, яка має здатність утворювати окремі парадигматичні типи. Специфіку останніх визначають слова, безпосередньо пов'язані з предметністю, та субстантивовані мовні одиниці, що потрапили до сфери іменника внаслідок транспозиційних процесів чи опосередковано позначають предмети. Це слугує основою для виокремлення двох парадигматичних типів – власне-іменникового, який охоплює п'ять підтипів (першу відміну: *калина, Ілля, бородище, ножисько*; другу: *міст, Василь, дядько, хлопчисько, вовчище, село, поле, узбіччя*; третю: *любов, вічність, подорож, мати*; четверту: *ім'я, лоша*; нульову відміну: *бароко, леді, (Ліна) Костенко, НАН*), та невласне-іменникового, що об'єднує два підтипи (прикметниковий: *вартовий, наречена, минуле*; займенниковий: *я, себе, він, хто, ніхто*). За розгалуженістю формальних

показників та кількістю охоплених лексем центральну сферу структурують перша та друга відміни власне-іменників.

Порівняно з виразною морфологічною специфікою категорійну сутність відмінка більшою мірою репрезентує синтаксичний рівень мови, зокрема його триарусна інтерпретація – семантико-синтаксична, формально-синтаксична й комунікативна. У сучасній українській літературній мові відмінкові грами утворюють ієрархічно структуровану синтаксичну парадигму, що ґрунтується на вирізненні основних первинних (центральної, спеціалізованих) та деяких вторинних функцій відмінків. Зокрема, із називним відмінком пов'язана передовсім семантико-синтаксична суб'єктна функція, із знахідним – об'єктна, із давальним – адресатна, з орудним – інструментальна, із місцевим – локативна. Крім того, кожна з відмінкових грам охочлює низку вторинних функцій, які стосуються внутрішньовідмінкової транспозиції. Потрапляючи в зону іншого відмінка, вони стають його функційними еквівалентами. Наприклад, суб'єктну семантико-синтаксичну парадигму структурує спеціалізований на цій функції називний відмінок та грами давального, орудного, знахідного, родового, місцевого – компоненти з різноманітними модифікаціями суб'єктності: *Сьогодні **птиці** зраджують землі...* (Г. Чубач); *Затишно **дітям** в пазусі казок* (Л. Костенко); *Дядьком **Самійлом** тоді струсило від гніву...* (О. Довженко); *Султана злихоманило* (Ю. Мушкетик); *Їх було двоє – прибиральниця і двірник* (В. Стус); *...в мені народився дивовижний страх...* (Р. Іваничук). Така інтерпретація відмінкових грам засвідчує, що в українській мові вони формують синтаксичну парадигму, відмінну від морфологічної.

Важливу роль у синтаксичному ранжуванні грам категорії відмінка відіграє їхня формально-синтаксична спеціалізація. Зорієнтованість на цю ознаку увиразнює центральність називного й знахідного відмінків іменника. Для першого характерна підметова позиція та двобічний предикативний зв'язок із присудком: *...Третья в бік великого туману **Золоте мале туманеня*** (В. Лазарук). Морфологічна грама знахідного перебуває в підрядному зв'язку й репрезентує придієслівний сильнокерований другорядний член речення: *Сізіф кури в свою гіркушу **люльку**...* (Л. Костенко).

У сучасній українській літературній мові своєрідні формально-граматичні параметри притаманні родовому відмінкові, що у своєму первинному вияві функціонує в присубстантивній позиції, підпорядковуючись віддієслівним та відприкметниковим дериватам. Це ще раз підкреслює його похідний характер. Наприклад: *...**спів батька** завжди згадуватиметься Олександрі...* (В. А. Шевчук) ← *Батько співав*; *...**зелень верб**, трави його вражали цього разу ще більше...* (В. О. Шевчук) ← *Верби зелені*. Сферу формально-синтаксичної вторинності безпрійменникового та прийменникового родового відмінка доповнює його роль сильнокерovanого другорядного члена речення, який перебуває в правобічній придієслівній чи приприкметниковій позиції й на семантико-синтаксичному підрівні корелює з квантитативно-партитивним і темпорально-партитивним об'єктами та власне-об'єктом, а також його позиції напівсильнокерovanого, слабкокерovanого члена речення й підмета в простому двоскладному реченні: *Явдоха подала йому **гарячого молока**...* (Г. Тютюнник); *У берези позичила білої **сорочки**, щоб на неї*

здивлялись хлопці-ясеночки (Д. Павличко); *Великий був світ. Повний тасмниць* (О. Довженко); *А дід Киптілий несе копченину для самого князя...* (П. Загребельний); *Йде косовиця стомлена до сіл* (В. Лазарук); *Доріг багато, але шлях один!* (М. Вінграновський).

До спеціалізованих морфологічних засобів вираження керованих компонентів належить давальний відмінок, що виконує роль придієслівного напівсильнокерованого другорядного члена речення: *В той день він і приніс Марії невеличкою букетика диких гвоздик...* (В. О. Шевчук). Диференціація вторинних формально-синтаксичних функцій давального ґрунтується на його внутрішній похідності, передумовою якої є транспозиція цієї грамеми у формально-синтаксичні сфери інших відмінків. Корелюючи з об'єктною та суб'єктною синтаксемами, грамема давального прямує в позицію сильнокерованого члена речення: *Сірко ніколи не довіряв ханові* (Ю. Мушкетик); *Султанові Сулейману пощастило від народження* (П. Загребельний); *Марії ж у цей час було тільки десять років* (М. Слабошпицький).

Наявність первинних і вторинних формально-синтаксичних ознак характерна й для відмінкової периферії – грамам орудного, місцевого та кличного. У цій ієрархії ядерним складником є орудний відмінок, що виконує роль придієслівного слабкокерованого другорядного члена речення: *Коні збивали копитами куряву...* (І. Пільгук); *До Чупахівки їхали возами* (Г. Тютюнник). Водночас як маркер грамемної транспозиції він перебуває у сфері знахідного, називного та місцевого відмінків, де виступає переважно придієслівним сильнокерованим членом речення чи компонентом, котрий репрезентує зв'язок слабкого керування, пор.: *...швець <...> заїдав вудженою рибою* (Р. Іваничук); *Ви всі зі мною не згодні...* (М. Слабошпицький); *Мацьком аж струсило...* (Р. Іваничук) і *[Павло – Н. К.] ...дуже схожий обличчям на батька* (М. Слабошпицький); *Полям широким бігли дороги* (Г. Чубач). Формально-граматичну специфіку місцевого відмінка становить роль другорядного члена речення, поєданого з опорним присудковим словом підрядним зв'язком, його формою слабкого керування: *По знайомій вулиці я іду назад* (В. Сосюра). За вторинного функціонування грамема місцевого перебуває в позиції сильнокерованого члена речення: *...султан <...> розумівся на людях...* (П. Загребельний). Формально-синтаксична своєрідність кличного відмінка полягає в його функційній ролі своєрідного доповнення до основних засобів вираження підметової позиції. За такої умови він є носієм адресатно-суб'єктного значення у спонукальних реченнях з імперативними предикатами. Конструкціям із кличним відмінком та дієсловами наказового способу притаманні типові для предикативного зв'язку елементи координації: *Заграй, музику, заспівайте, ангели в небі, пташки в лісі...* (О. Довженко). До вторинних формально-синтаксичних ознак кличного відмінка належить позиція опосередкованого другорядного члена речення, а також функціонування в ролі головного компонента односкладних конструкцій: *Мабуть, тобі вже, мій сину, зашпори в душу зайшли* (В. Стус); – *Мальво!* (Р. Іваничук). У сучасній українській літературній мові морфологічні відмінки, які маркують підмет, перебувають у лівобічній позиції, а за керованими членами речення традиційно закріплена правобічна сфера. Зрідка узвичаєна структурна схема елементарних синтаксичних одиниць порушена внаслідок переміщення сильнокерованих компонентів

у лівобічну позицію. У цій формально-синтаксичній сфері перебувають давальний, орудний, знахідний, родовий і місцевий відмінки за умови, якщо вони корелюють із семантико-синтаксичною функцією суб'єкта: *Мені страшно признатися: я щаслива* (Л. Костенко); *...Марком заволоділа тривога* (Ю. Мушкетик); *Ліну <...> брала цікавість* (О. Гончар); *Для Лариси Петрівни ця звістка не була несподіваною* (М. Олійник); *...і в ньому раптово прокинулося почуття батьківської опіки* (Г. Тютюнник).

Комплексний опис функційного потенціалу міжрівневої категорії відмінка передбачає дослідження її комунікативної зорієнтованості й участі в структуруванні інформації. Зв'язок із певною мовленнєвою ситуацією особливо виразний за розгляду відмінкових грамем на тлі актуального (темо-ремного) членування речення. В українській мові морфологічною грамею, спеціалізованою на вираженні позиції теми, є називний відмінок, що підкреслює достовірність концепції про ремотворчий потенціал дієслова та темозакріплену позицію іменника: *Вітер / спав собі клубочком...* (В. Лазарук); *Мисливці молоді / втомилась під обід* (І. Драч). До сфери центральних засобів експлікації теми тяжіє й грамема кличного: *Дядьку, / проснітьсья* (О. Коломієць). У нейтральному, не деформованому особливими факторами висловленні комунікативну позицію теми позначають периферійні морфологічні засоби – давальний, орудний, знахідний, родовий, місцевий відмінки, які на семантико-синтаксичному підрівні корелюють із суб'єктною синтаксею. Таке явище ґрунтується на симетричності комунікативної та семантико-синтаксичної структур речення. Наприклад: *Довженкові / було за тридцять...* (В. Дрозд); *Сивооком / заволоділа дивна затятість* (П. Загребельний); *Ждана / дивувала безпечність його нового товариша* (Ю. Мушкетик); *Для Франка / характерна замкнутість...* (Р. Горак); *В жінці / завжди живе сором'язливість, страх і нерішучість* (П. Загребельний). Роль актуалізатора теми виконує родовий відмінок, що перебуває в центральній семантико-синтаксичній функції (суб'єктно-атрибутивній та об'єктно-атрибутивній): *Щедрість падишаха / не має меж...* (Ю. Мушкетик); *Викладач філософії / – кандидат філософських наук* (В. Дрозд).

У частині висловлень грамеми категорії відмінка функціонують у позиції реми чи її складника. У типових виявах засобом вираження комплексної реми виступають знахідний, давальний, орудний і місцевий відмінки, зрідка – грамеми родового, кличного й називного. Індикатором ремної позиції вторинних маркерів є передовсім частки *навіть, саме, тільки, лише (лиш)*: *Князь / скинув соболину шапку...* (Р. Федорів); *Президент України / доручив Генпрокуратурі та МОЗ перевірити ситуацію на ринку ліків* (“Голос України”, 2012); *Сивоок / дістав дерев'яним відром води* (П. Загребельний); *Марта / мовчки стояла на порозі* (В. Дрозд); *Абдулаєв / на голову вищій від усіх...* (Г. Тютюнник); *Я для тебе горів, / український народе...* (В. Симоненко); *Захаркового запаху боялась / навіть риба* (О. Довженко); *...туди тяглася / саме ця дорога* (В. О. Шевчук); *...нею ж [мудрістю. – Н. К.] міг володіти / лиш він, Ярослав* (П. Загребельний). Не характерна ознака типовості для незначної кількості структур, у яких відмінкові грамеми репрезентують препозитивну рему чи її складника. У комунікативних варіантах указанного різновиду можуть функціонувати називний, знахідний, давальний, місцевий та

родовий відмінки. У виразненню ролі актуалізованого компонента великою мірою сприяють певні контекстуальні особливості – порядок розташування слів та їхня комунікативна значущість, логічний наголос, частки. Наприклад: *І тільки груша / листя ще зелене чомусь хитнула раптом при стіні* (Л. Костенко); *Лиш вісь земну / з орбіти не згвинтити* (Л. Костенко); *Навіть летючим птахам / передається чар отого рожевого саява...* (Є. Гуцало); *По чому / ми тепер навчатимемо премудроцям віршоскладання?* (В. А. Шевчук); *Якого тільки хліба / не скуштував Павло Павлович на своїм довгім віку...* (В. Дрозд).

Різноманітність відмінкового оформлення комунікативно-прагматичних намірів мовця пов'язана з конструкціями, що з комунікативного погляду становлять семантико-граматичну єдність, тобто бінарність “тема – рема” їм не притаманна. У таких висловленнях наявна комплексна рема, а тема має нульовий вияв: *Запахло дощем...* (Є. Гуцало); *Лиш вітер, гул та дзвони* (В. А. Шевчук); – *Любово!* (В. Малик). Така координованість усіх відмінкових граем і комунікативних функцій – лише загальна тенденція, що не має характеру непохитної зумовленості.

У сучасній українській літературній мові, крім морфологічних відмінків, наявні семантичні відмінкові граєми, яким властиве розгалуженіше граємне членування. Застосування семантико-синтаксичного аспекту зумовлює вирізнення шістнадцятьох семантичних відмінків – суб'єкта дії, суб'єкта процесу, суб'єкта стану, суб'єкта якості, суб'єкта кількості, об'єкта дії, об'єкта процесу, об'єкта стану, об'єкта якості, об'єкта кількості, адресата дії, адресата якості, статичного локатива, динамічного локатива, інструменталія-знаряддя й інструменталія-засобу. Їхні значеннєві функції виразно окреслює головний компонент семантико-синтаксичної організації речення – предикат. Розглядані відмінкові граєми частково формують привативну опозицію, за якої кожен компонент, крім свого специфічного значення, є носієм семантики, первинної для іншої відмінкової граєми. Виходячи певною мірою за межі привативної опозиції, відмінки перебувають також у відношенні неопозитивних відмінностей. Специфіка останніх полягає в тому, що її члени відрізняються один від одного наявністю як співвідносних, так і неспіввідносних ознак. На противагу морфологічним відмінкам, більше спрямованим на вияв граматичних особливостей конкретної мови, семантичним відмінковим граємам певною мірою притаманна універсальність. Семантичні відмінки маркують морфологічний відмінок-домінанта та його функційні еквіваленти.

У сучасній українській літературній мові центральну сферу семантичних відмінків очолює *суб'єкт дії* – центральна семантична граєма відмінкової системи, функційно-категорійний вияв якої пов'язаний зі значенням реальної предметності, зокрема активним виконавцем дії (переважно з класом істот (людей чи тварин) або метафоризованих понять), на семантико-синтаксичному підрівні співвідносна з лівобічною суб'єктною синтаксемою: *Іван Франко <...> досліджував епоху Середньовіччя...* (М. Шумило); *Ой летіли лелеки з нерідного краю...* (В. Гей); *...зима тікає, підібравши поли...* (Л. Костенко); *Мені б молебень відслужити* (Л. Костенко). До семантичних відмінкових граєм, розглянутих крізь призму суб'єктності, належить *суб'єкт процесу*, що виступає пасивним носієм процесуальної ознаки, зокрема фізичного, фізіологічного, емоційно-психічного процесу, процесу

звучання та ін., і зумовлений валентною перспективою предикатів процесу: *Ростуть гриби од місячного світла* (В. Гей); *Євгенія <...> так само хворіла...* (В. Врублевська); *Злість підступала до Орлика...* (Б. Лепкий); *Тріщать удосвіта дерева* (В. Лазарук); *Тут дівчина, іще не Українка, Стояла, наслухаючи весну...* (В. Гей). За ознакою послабленої динамічності й фазовості близьким до семантичного відмінка суб'єкт процесу є суб'єкт стану, який, репрезентуючи пасивного носія станової ознаки (інтелектуального, емоційно-оцінного, локативного, кваліфікативного стану, наявності/відсутності, володіння/неволодіння та ін.), корелює із суб'єктною синтаксею, що реалізує сполучувальний потенціал предикатів стану: *І в Стрибога ніхто не вірить...* (А. Багряна); *Це страшне місце добре пам'ятає Марія* (Р. Іваничук); *Ольга ж його кохає!* (Р. Горак); *Тарасові стало жаль товариша* (В. А. Шевчук); *Пісня дуже сподобалася Лесі* (М. Олійник); *І стало веселіше козацькому дозорцеві* (Ю. Мушкетик); *В сусідньому секторі <...> перебували французькі офіцери* (П. Загребельний); *Мій батько був військовий льотчик...* (Т. Яковенко); *Серед весняних сніжно-білих віт Є цвіт, з якого марно ждати плід* (М. Мартинюк); *Нема мене – якщо тебе нема!* (М. Вінграновський); *...гетьман володів 12 вільними військовими селами* (Ю. Мушкетик). У семантичній відмінковій ієрархії носієм пасивної якісної ознаки є суб'єкт якості, лексичний діапазон якого пов'язаний з указівкою на суб'єкт власне-якісної ознаки: *А ліс такий велично загадковий* (І. Чернецький); *Чурай Маруся винна у в одному: вчинила злочин в розпачі страшному...* (Л. Костенко); змінної (ступеньованої) ознаки: *Моя мука страшна, я вже старша за тебе* (Н. Горик); *Бузина <...> виявився найпоміркованішим...* (П. Загребельний); якісно-модальної ознаки: *...божі і світські книги так потрібні нашому народові* (Р. Іваничук). Ієрархію відмінкових грамем із семою 'суб'єкт' завершує суб'єкт кількості, що є носієм пасивності, корелює зі статичністю й охоплює значення суб'єкта кількісної ознаки: *Гунів було шестеро* (В. Малик); кількісно-вікової ознаки: *Марії ж у цей час було тільки десять років* (М. Слабошпицький); *Князь Володимир мав років двадцять сім...* (В. Малик); змінної кількісної ознаки, яка за зіставлення переважає в предметові чи досягає в ньому найбільшого вияву: *...машин ставало дедалі більше* (П. Загребельний).

На межі валентного зв'язку з певним предикатом відбувається ранжування семантичних відмінків з узагальненим об'єктним значенням: об'єкта дії, об'єкта процесу, об'єкта стану, об'єкта якості та об'єкта кількості. Найширшу варіативність семантичних відмінків засвідчує об'єкт дії, функційно-категорійний вияв якого пов'язаний з ознакою пасивності, реальної предметності, зокрема динамічної фінальності, у семантико-синтаксичному плані співвідносний із правобічною об'єктною синтаксею. Його значенневу основу становлять компоненти, що вказують на об'єкти конкретної фізичної дії, локативної дії, позбавлення, передання, присвоєння, отримання, мовленнєвої та розумової діяльності, сприйняття, квантитативної й темпоральної партитивності та ін.: *Якось пошив Павло чоботи...* (Я. Майстренко); *...темно-багряну ожину ми рвали з тобою в гаю* (В. Сосюра); *Гуцули вели за поводи коней* (С. Пушик); *А знайшли кам'яну статую в серпні 1848 року...* (С. Пушик); *Я сьогодні сказав про дружину і про сина дівчині сказав* (В. Сосюра); *Упродовж тривалого часу я досліджував цю скульптуру...* (С. Пушик);

Усі віки ми чуєм **брязкіт** зброї (Л. Костенко); *Старенька жінка вносила соломки* (Л. Костенко); *Сивоголовий дід <...> попросив тієї шаблі* (Б. Лепкий). Найменше семантичне розгалуження притаманне грамеми *об'єкт процесу*, яка валентно поєднується з невеликою кількістю предикатів процесу й слугує репрезентантом об'єкта емоційно-психічного процесу: *Тільки не гнівайся на мене...* (В. Врублевська); *Чи вона й справді так одчайсно хвилюється за дівчину?* (М. Слабошпицький). З указівкою на об'єкт інтелектуального, емоційно-психічного стану, стану-відношення, зумовленого валентністю ступеньованих прислівників, внутрішнього стану з відтінком оцінки, почуття, сприйняття тощо пов'язаний значеннєвий діапазон семантичного відмінка *об'єкт стану*: *Таким пам'ятав Івана Франка Богдан Кобринський...* (С. Пушик); *...з вашою славою і мені легше [за інших. – Н. К.]* (О. Гончар); *Вона поважала Софію...* (В. Врублевська); *Всім серцем любить Україну свою...* (В. Сосюра); *Руту їй жаль, безперечно* (В. Малик); *Вона боялась осені холодної...* (Л. Костенко). До сфери диференційних ознак грамеми *об'єкт якості* належить пасивність, маркування ним компонентів на позначення об'єкта власне-якісної ознаки, змінної (ступеньованої) ознаки (якості-відношення), якісно-модальної ознаки та співвідносність з об'єктною синтаксевою, функціонування якої регульоване семантико-синтаксичною валентністю прикметникових предикатів якості: *У дитинстві я була схожа на тата* (“День”, 2011); *Та за ілюзію кохання навіки вдячний я тобі* (В. Сосюра); *Там повен двір любистку...* (Л. Костенко); *Одному тобі вірна* (Г. Тютюнник); *Я з вами не згоден, Марі!* (М. Слабошпицький); *І винен у цьому був передусім Святослав...* (В. Малик); *Федота віддав до науки, а Тимка не хотів, хоч він був здібніший за Федота* (Г. Тютюнник); *...Святославі потрібен такий товариш...* (В. Малик). Значно вужчий значеннєвий діапазон притаманний семантичній грамеми *об'єкт кількості*, що на семантико-синтаксичному підрівні корелює з об'єктною синтаксевою, зумовленою ступеньованими предикатами кількості-відношення *більше, менше, найбільше, найменше*: *Вівса більше від жита; Ветеранів найбільше серед присутніх*.

Лексичне наповнення семантичного відмінка *адресат дії* ґрунтується на вираженні ним істот, переважно осіб, задля яких чи на шкоду яких відбувається дія. Він корелює з адресатною синтаксевою, що перебуває у валентному оточенні тривалентних – семивалентних дієслівних предикатів. Наприклад: *...Січ послала Дорошенкові листа...* (Ю. Мушкетик); *...для студбатівців привезли зброю найновішого зразка* (О. Гончар). *Адресат якості* структурує валентне оточення обмеженої групи тривалентних прикметникових предикатів власне-якісної ознаки *винний, винен, винуватий*: – *А що тобі дунайські болгарі, князю, винні?* (Б. Лепкий); *Хто кому що винен? Нікому. Ніхто* (Н. Горик).

Специфічний значеннєвий та морфологічний вияви характерні для граем *статичний локатив* і *динамічний локатив*. Їхній глибший аналіз спричиняє диференціацію мовних одиниць на основі протиставлення ознак *контактність – дистантність*. Семантична грамема *статичний локатив* об'єднує два типи лексем: 1) компоненти із семантикою статичної власне-локативності, які входять у валентну рамку аналітичного комплексу “дієслівна одиниця *бути, перебувати* тощо +

аналітичні слова-морфеми з просторовим значенням”: *Брат перебував на той час у Женеві* (М. Олійник); *...і так в несамовитій блуканині опинилися вони коло візків* (П. Загребельний); *...двадцять тисяч болгар несподівано опинилися перед стінами фортеці* (П. Загребельний); 2) локативи, визначені валентністю процесуально-локативних предикатів на зразок *висіти, лежати, сидіти, стояти* тощо в поєднанні з прийменниками: *...у погрібнику висіли попід бантинами пучечки сухих трав* (П. Загребельний); *...під вербою стояли запорожці...* (Ю. Мушкетик); *Дівки собі стоять біля криниці, а парубки стоять біля дівчат* (Л. Костенко). Семантичний відмінок динамічний локатив об’єднує компоненти на позначення напряму руху та шляху переміщення в просторі: *...ти бігла радісно на гору...* (В. Сосюра); *Сини Селім, Баязид і німечний Джихангір їхали слідом за султаном* (П. Загребельний); *Я по стежці знайомій іду* (В. Сосюра); *Ішов дід з містечка, через гору, у свій присілок...* (Л. Костенко); *Іхтось до когось їде тим шляхом золотим* (Л. Костенко).

Відмінкову семантичну ієрархію завершують інструменталь-зряддя й інструменталь-засіб. Значеннева реалізація першого пов’язана з іменниками – назвами конкретних предметів, що слугують для реалізації дії: *Видуває батько мій корнетом золотим Кольорові танго, польки і фокстроти* (В. Лазарук); *...Ібрагім грав на віолі* (П. Загребельний); *А над берегом моря походжає старий Половець, дивиться в бінокль на море* (Ю. Яновський); *...всі дуже влучно стріляли з лука* (П. Загребельний). Розширення значенневого варіювання характерне для інструменталія-засобу, оскільки на його вираженні спеціалізовані іменники – назви істот, механізмів та інших предметів: *Білими кіньми, колісницею золотою хотів би промчати тебе над степами...* (О. Гончар); *...я та моя колега вперше літали на повітряній кулі...* (“День”, 2011).

У третьому розділі “Непохідна і похідна валентність” визначено диференційні ознаки та багатоярусну організацію міжрівневої категорії валентності, простежено її зв’язок із лексико-семантичним, синтаксичним і морфологічним рівнями мови; з огляду на ознаку похідності/непохідності розмежовано непохідну дієслівну валентність та валентність транспонованих прикметників, прислівників, числівників і вторинних (віддієслівних та відприкметникових) іменників, яка має похідний характер; наголошено на посиленні валентних ознак у предикативно вжитих прикметниках, прислівниках і числівниках та частковій нівеляції цих ознак у віддієслівних і відприкметникових субстантивах.

Валентність – міжрівнева категорія української мови, що відбиває властивість предикатного слова регулювати кількісно-якісний склад передбачених його семною структурою залежних субстанційних синтаксем із конкретно-предметним значенням і разом із категорією відмінка бере активну участь у побудові речення. Функційну багатовекторність валентності визначає її зв’язок із трьома мовними рівнями – лексико-семантичним, синтаксичним і морфологічним. Лексико-семантичний аспект як ієрархічно вершинний у цій тріаді окреслює глибинні семантичні чинники й відображає категорійний частиномовний зміст, а також індивідуальне лексичне значення опорного слова, репрезентуючи в такий спосіб різні ступені узагальнення семантики.

Зв'язок валентності із синтаксичним ярусом мови особливо виразний за розгляду його в двобічній інтерпретації – семантико-синтаксичній і формально-синтаксичній. Виділювані на основі першої ознаки компоненти формують глибинну структуру реченнєвих побудов, а на основі другої – поверхневу. Семантико-синтаксична природа валентності зумовлює розмежування валентно пов'язаних і невалентно поєднаних мовних одиниць, що становлять дві полярних зони сполучуваності. Залежно від структурно закріпленого місця іменника в реченні та діапазону його семантико-синтаксичних функцій валентність буває лівобічною (відкриває позицію суб'єкта) і правобічною (заповнюють об'єктна, адресатна, інструментальна й локативна синтаксеми). Однією з диференційних ознак семантико-синтаксичної валентності є її стосунок до понять активність/пасивність, унаслідок взаємодії активної валентності опорного слова та пасивної валентності залежних слів відбувається валентна сполучуваність компонентів речення.

Конститутивну особливість формально-синтаксичної валентності становлять синтаксичні зв'язки й виділювані на їхньому ґрунті компоненти речення. Формально-синтаксичну структуру простих елементарних речень моделюють обов'язковий предикативний зв'язок (форма координації) й валентно мотивований підрядний зв'язок (форма керування). Для регульованих підрядним синтаксичним зв'язком компонентів характерна експліцитна чи імпліцитна реалізація, яка лежить в основі вирізнення облігаторного та факультативного типів валентності й відповідно облігаторних та факультативних субстанційних синтаксем.

Міжрівнева категорія валентності має перспективу для вивчення її в морфологічному плані, оскільки прогнозує заповнення відкритих предикатом позицій відмінками, розмежовуючи їх за ступенем функційної спеціалізації. Морфологічний аспект також зумовлює частиномовну класифікацію предикатних слів. Кваліфікація валентності за ознакою первинності та вторинності засобів вираження передбачає її поділ на непохідну дієслівну і похідну, притаманну транспонованим прикметникам, прислівникам, числівникам, іменникам. Специфіку міжрівневої категорії валентності відбиває її графемне членування, що має своїм опертям диференціацію слів за їхніми валентними можливостями.

Непохідна валентність дієслова як генетично первинного її носія в семантично елементарному простому реченні відповідно структурована, безпосередньо підпорядковуючи сім графем – графему одновалентності (*Лиси Рікс <...> гавчить...* (П. Мах); *Богданко козакує...* (В. А. Шевчук); *Доцвітали конвалії...* (В. Симоненко); *Султана лихоманило* (Ю. Мушкетик)), графему двовалентності (*Нестор відчинив вікно* (Р. Іваничук); *Ждан <...> сердився на Кайдана* (Ю. Мушкетик); *Софія кохала чоловіка...* (Ю. Мушкетик)), графему тривалентності (*...селяни б'ють ломами кригу...* (Г. Тютюнник); *...хазяї <...> його <...> частували обідом...* (В. О. Шевчук)), графему чотиривалентності (*Я <...> листа матері написала [ручкою. – Н. К.]* (П. Колесник); *Уляна <...> відрізала [ножем. – Н. К.] окрасць від хлібини* (Г. Тютюнник)), графему п'ятивалентності (*З вокзалу він поїхав на таксі до лікарні [через місто. – Н. К.]* (П. Колесник); *...шинкарі викотили [козакам. – Н. К.] з підвалів [на вулицю. – Н. К.] бочки...* (Ю. Мушкетик)), графему шестивалентності (*Харч лебедям [жінка. – Н. К.] возила велосипедом [від будинку. – Н. К.]*

[до озера. – Н. К.] (П. Загребельний)) і грамему семивалентності (...подарунки [людям. – Н. К.] **везли** [возами. – Н. К.] **братчики** [з Москви. – Н. К.] [через села. – Н. К.] [у Київ. – Н. К.] (Р. Іваничук)). Залежно від значеннєвого діапазону їхніх функційних репрезентантів розглядані грамеми окреслюють різну кількість субстанційних позицій, передбачених валентним потенціалом опорного предиката. Водночас за наявності обов'язкової лівобічної суб'єктної синтаксеми, прогнозованої дієсловом, вони виявляють деяку спільність.

У сучасній українській літературній мові міжрівнева категорія валентності притаманна невербоцентричним класам слів, що набувають дієслівних валентних ознак унаслідок позиційної рухливості, пов'язаної з переміщенням їх у предикативну позицію. Найбільші перспективи до транспозиційного використання мають синтаксично вербалізовані прикметники. Маркуючи похідну валентність, вони охоплюють три грамеми – грамему одновалентності, грамему двовалентності, грамему тривалентності. Грамему одновалентності моделює найбільша група предикатів власне-якісної ознаки, семантична природа яких відкриває лише одну лівобічну валентну позицію суб'єкта. До засобів вираження одновалентності належать прикметники звичайної міри якості та похідні форми, що репрезентують безвідносний (недостатній і надмірний) ступінь вияву ознаки й категорію суб'єктивної оцінки. Наприклад: *Світ безмежний...* (М. Мартинюк); *...темрява теж була червонувата* (В. О. Шевчук); *Озеро широчезне...* (О. Гончар); *Я був ще маленьким...* (І. Пільгук).

Грамема двовалентності вказує на збільшення валентних позицій, прогнозуючи наявність двох компонентів – лівобічного суб'єктного та правобічного об'єктного, для кожного з них характерне специфічне семантичне наповнення й морфологічне маркування. Двомісна валентна рамка притаманна предикатам власне-якісної ознаки, якості-відношення та якісно-модальним предикатам, від семантичної своєрідності яких залежить облігаторність чи факультативність об'єктного компонента: *Wi-Fi шкідливий для (дитячого) організму* ("Високий замок", 2011); *...я буду <...> найуважлиша з учениць...* (Р. Горак); *А військо мені потрібне...* (В. Малик).

Найпериферійніша за семантичною розгалуженістю та способом мовного втілення грамема тривалентності, змодельована обмеженою кількістю предикатів власне-якісної ознаки. Транспоновані прикметники, що реалізують цю грамему, структурують реченнєві побудови з облігаторними суб'єктом й об'єктом та напівоблігаторним адресатом, облігаторним суб'єктом і двома факультативними синтаксемами з об'єктним значенням, а також з облігаторним суб'єктом і двома об'єктами, один із них (з обмежувальною, уточнювальною семантикою) має факультативний вияв у мовленні, пор.: *...венеціанець **винен** <...> [державі. – Н. К.] двісті тисяч дукатів...* (П. Загребельний); *Я ні в чому **не винен** перед князем* (В. Малик); *Він чимось **схожий** на татарина...* (Ю. Мушкетик).

Репрезентантами своєрідного вияву явища асиметрії в мові виступають транспоновані у вербальну площину прислівники, синтаксичні зрушення яких сигналізують про похідний характер властивої цим компонентам міжрівневої категорії валентності. Внутрішня семантична розгалуженість спрямованих у дієслівну сферу прислівникових форм мотивує визначення їхньої функційної спеціалізації й

закріплення за однією з двох граем – граемою одновалентності чи граемою двовалентності. До виражальних засобів, притаманних граемі одновалентності, належать прислівникові предикати власне-стану, які потребують тільки суб'єкта, що вказує на особу чи предмет як пасивних носіїв ознаки: *Янушеві зробилося млосно...* (М. Вінграновський); *...полк напозитові* (Л. Костенко); *У печері було тихо...* (М. Вінграновський). Ширший діапазон мовних ресурсів характерний для граеми двовалентності. Домінанту її маркерів становлять прислівникові предикати власне-стану та стану-відношення: *...видно їм Кирилівку...* (В. А. Шевчук); *Найвільготніше з-поміж усіх велотуристам, (які без зусиль, упродовж години, відвідують усі об'єкти)* (“Експрес”, 2010). Граемі двовалентності реалізують також предикати кількості-відношення та предикати стану з модальним відтінком необхідності. Зазначені компоненти відкривають дві валентних позиції – суб'єктну й об'єктну: *Дівчат більше від хлопців; І воза мені не треба* (М. Вінграновський).

У сучасній українській літературній мові дієслівну граматичну спеціалізацію мають спрямовані у вербальну площину числівники. З-поміж усіх невербоцентричних репрезентантів міжрівневої категорії валентності вони структурують найпериферійніший тип, що мотивоване нейтралізацією їхнього граемного членування. Транспонованим числівникам притаманна тільки граема одновалентності, формальний вияв якої пов'язаний із предикатами кількісної ознаки та предикатами кількісно-вікової ознаки, що прогнозують сполучуваність із лівобічною суб'єктною синтаксею. Спеціалізованими засобами її вираження є родовий (у реченнях із предикатами кількісної ознаки) і давальний (у реченнях із предикатами кількісно-вікової ознаки) відмінки. Наприклад: *Пастухів було п'ятеро...* (Ю. Мушкетик); *...батькові було шістдесят сім...* (М. Вінграновський).

Ознака походності категорії валентності характерна для вторинних морфологічно оформлених віддієслівних та відприкметникових іменників, яких у Словнику української мови в 11-ти томах зафіксовано понад 3000. Їхньою дериваційною базою слугують відповідно одновалентні – семивалентні дієслова й одновалентні – тривалентні прикметники. Валентну парадигму віддієслівних іменників структурує сім граем – граема одновалентності, граема двовалентності, граема тривалентності, граема чотиривалентності, граема п'ятивалентності, граема шестивалентності та граема семивалентності. Специфіку кожної з них визначає потенційна спроможність вторинного субстантива задавати відповідну кількість залежних позицій. Одну з найважливіших ознак аналізованих компонентів становить наявність правобічної суб'єктної позиції, тоді як суб'єкт, валентно зумовлений іншими типами предикатів, перебуває у звичній для нього лівобічній сфері. Кваліфікаційні параметри вторинних субстантивів увиразнює також формальний вияв залежної субстанційної синтаксеми. Роль суб'єктної домінанти виконують родовий та орудний відмінки, що, крім основної суб'єктної семантики, містять нашарування додаткових супровідних значень: *Тупіт драгунів лунає знову і знову...* (Б. Лепкий); *Дослідження [С. М. Гершензоном. – Н. К.] вірусу поліедрозу шовкопряду розпочалося наприкінці 50-х років* (“Біотехнологія”, 2009).

В українській мові найуживаніші та значні щодо кількісного складу віддієслівні іменники – репрезентанти граем одновалентності, двовалентності та тривалентності;

полівалентні деривати, яким притаманна часткова нівеляція їхніх валентних позицій, функціонують рідше. Одновалентні похідні компоненти потребують тільки правобічного контекстного партнера – суб'єкта: ...**рипіння** возів, <...> **гелготання** й **кудкудакання** птиці, **кувікання** свиней... (П. Загребельний). Грамема двовалентності відповідно до сполучувальних можливостей її маркерів охоплює суб'єктну позицію й одну з трьох субстанційних позицій – об'єктну, інструментальну чи локативну: ...**любов** [матері. – Н. К.] до Ждана (В. Малик); ...**гра** [Гордія Гладкого. – Н. К.] на скрипці (І. Пільгук); ...**перебування** [Івана Франка. – Н. К.] в Лоліні... (Р. Горак). В оточенні тривалентних віддієслівних іменників перебувають суб'єкт, об'єкт, а також адресат чи інструменталь. Компонент з інструментальним значенням часто має імпліцитний вияв, аби уникнути вживання двох субстантивів в орудному відмінку. Нульове вираження може мати й суб'єктна синтаксема. Аналізовані сполуки трансформаційно пов'язані з пасивними реченневими побудовами. Наприклад: *Послання вручене було Ізяславові папськими послами* (П. Загребельний) → **вручення** папськими послами послання Ізяславові; *Одарка <...> відрізувала ножем хлібину* (Г. Тютюнник) → *Хлібина відрізувана Одаркою* → **відрізування** Одаркою хлібини; *Одарка <...> відрізувала ножем хлібину* (Г. Тютюнник) → *Хлібина відрізувана ножем* → **відрізування** хлібини ножем (правильні сполуки) і *відрізування Одаркою хлібини ножем* (логіко-граматична помилка).

Подібно до поданих структур інструментальна чи суб'єктна синтаксема еліміновані й в інших синтаксичних одиницях, що відповідно до валентної специфіки віддієслівних лексем, які маркують грамеми чотиривалентності, п'ятивалентності, шестивалентності й семивалентності, пов'язані з орудним відмінком. Наявність обох субстанційних компонентів зумовила б логіко-граматичну неправильність конструкції. Грамема орудного, що функціонує в сполуках досліджуваного різновиду, позначена семантико-синтаксичним синкретизмом. З огляду на змістові параметри її дериваційної бази вона може мати суб'єктно-інструментальне чи інструментально-суб'єктне значення. Синтаксичні одиниці, змодельовані полівалентними віддієслівними дериватами, зазвичай трансформаційно пов'язані з пасивними реченневими побудовами.

Грамема чотиривалентності в реченні прогнозує наявність таких семантичних залежних партнерів: 1) суб'єкта, об'єкта, адресата, інструменталю. Периферійну зону структурує інструментальна синтаксема. За її наявності формально нівельована суб'єктна синтаксема. Наприклад: *Оксана написала листа подрузі ручкою* → *Лист написаний Оксаною подрузі* → **написання** Оксаною подрузі листа; *Оксана написала листа подрузі ручкою* → *Лист написаний подрузі ручкою* → **написання** подрузі листа ручкою; 2) суб'єкта, інструменталю, двох об'єктів: зі значенням предмета як цілого і як його частини: *Дідусь відрубував гілку від дерева сокирою* → *Гілка відрубана дідусем від дерева* → **відрубування** дідусем гілки від дерева; *Дідусь відрубував гілку від дерева сокирою* → *Гілка відрубана від дерева сокирою* → **відрубування** гілки від дерева сокирою; 3) суб'єкта та трьох локативів: *Діти бігли із парку до школи доріжкою* → **біг** дітей із парку до школи доріжкою. Наявність п'яти залежних іменників характеризує грамему п'ятивалентності, формально представлену віддієслівними субстантивами, що переважно вказують на переміщення.

Вони потребують: 1) суб'єкта, об'єкта, адресата, двох локативів (із семантикою вихідного та кінцевого пунктів руху): *пересунення чоловіком шафи дружині з кабінету до передпокою*; 2) суб'єкта, інструменталія (на позначення засобу пересування) та трьох локативів: *Приїзд Целіни [поїздом. – Н. К.] [з Перемишля. – Н. К.] у Львів [через Судову Вишню. – Н. К.] (знову викликає у Франка неспокій) (Р. Горак)*. У мовленні не всі зазначені компоненти мають лексичне вираження. Грамема шестивалентності окреслює в реченні суб'єктну, об'єктну, інструментальну, адресатну та дві локативні субстанційні позиції: [Сірко. – Н. К.] *перевіз [конем. – Н. К.] [братові. – Н. К.] з (батьківського) двору [на горб. – Н. К.] (рублену) комору (Ю. Мушкетик) → Рублена комора перевезена Сірком братові з батьківського двору на горб → перевезення Сірком братові з (батьківського) двору на горб (рубленої) комори*. Грамему семивалентності маркують вторинні іменники зі значенням переміщення, руху, які потребують суб'єкта, об'єкта, адресата, інструменталія, що вказує на засіб дії, та трьох локативів (зі значенням вихідного й кінцевого пунктів руху та шляху руху): *Завод експортує підшипники замовникові поїздом із Луцька до Угорщини через Ужгород → Підшипники експортовані заводом замовникові з Луцька до Угорщини через Ужгород → експортування заводом підшипників замовникові з Луцька до Угорщини через Ужгород; Завод експортує підшипники замовникові поїздом із Луцька до Угорщини через Ужгород → Підшипники експортовані замовникові поїздом із Луцька до Угорщини через Ужгород → експортування підшипників замовникові поїздом із Луцька до Угорщини через Ужгород*.

Міжрівневу категорію валентності відприкметникових іменників структурують три грамеми – грамема одновалентності, грамема двовалентності, грамема тривалентності. Функційну перспективу їхніх репрезентантів зумовлює змістова основа опорного деривата. Значну частину відприкметникових субстантивів становить клас одновалентних слів, які відкривають тільки суб'єктну позицію: *...відвага та мужність фронтовиків (мають стати прикладами патріотизму для нинішньої молоді) (“Дзеркало тижня”, 2011); (Воля!) <...> гучність трембіти (М. Олійник)*. Двовалентні вторинні компоненти реалізують свою валентність через дві облігаторних синтаксеми – суб'єктну та об'єктну: *Подібність ланцетника до безхребетних (полягає в розвитку первинної, а потім вторинної порожнини тіла в процесі онтогенезу) (“Біологія”); Здатність людини до підприємництва (дозволяє їй перетворювати цікаві ідеї на реальність) (Г. Дмитренко); Байдужість Целіни до Франка (була вражаюча) (Р. Горак)*. Грамему тривалентності експлікують відприкметникові іменники, що формують такі типи синтаксичних побудов: 1) з облігаторним суб'єктом і двома факультативними об'єктами: *...вина Мазени за злочин [перед царем. – Н. К.] (в першу чергу паде на нього)...* (Б. Лепкий); 2) із суб'єктом і власне-об'єктом – облігаторними синтаксемами та факультативним об'єктом часто з уточнювальним значенням, наприклад: *...вдячність [Чечеля. – Н. К.] (отсим) лицарям (батурицьким) [за відвагу. – Н. К.] (Б. Лепкий); ... (тішить) схожість Зорини на маму <...> і видом-ліпотою, і щедрістю...* (Д. Міщенко).

Отже, міжрівневій категорії валентності властива внутрішня ієрархічна структура, що ґрунтується на ознаках похідності/непохідності та посиленні/нівелюванні

валентного потенціалу різних частиномовних груп предикатів. Відповідно до цього дієслівна валентність є непохідною мовною величиною, а валентність транспонованих прикметників, прислівників, числівників і вторинних (віддієслівних та відприкметникових) іменників має похідний характер. У предикативно вжитих прикметниках, прислівниках і числівниках відбувається посилення валентних ознак, у віддієслівних і відприкметникових субстантивах – часткова нівеляція.

У четвертому розділі “Надкатегорія модальності” з погляду функційно-категорійної теорії запропоновано системно-структурну кваліфікацію модальності як міжрівневої комунікативно спрямованої надкатегорії сучасної української літературної мови, указано на її внутрішню організацію й категорійну багатовекторність, з’ясовано типологічні ознаки трьох складників надкатегорії модальності – морфологічної модальності, синтаксичної модальності та лексико-граматичної модальності, описано їхню грамемну спеціалізацію.

Модальність – суб’єктивно спрямована комунікативно-прагматична міжрівнева надкатегорія, що лежить в основі мовленнєвих актів і репрезентує різнопланове ставлення мовця до витлумаченого фрагмента дійсності. Багатовекторну сутність модальності відбивають особливості її структурування. Складниками досліджуваної надкатегорії є категорії морфологічної модальності, синтаксичної модальності та лексико-граматичної модальності.

Специфіку морфологічної модальності визначає наявність виразних комунікативних ознак, пов’язаних із відображенням ірреальних (суб’єктивних) відношень. Змістова структура ірреальності ґрунтується на опозиції передбачуваність дій, процесів, станів – бажаність дій, процесів, станів, що зумовлює виокремлення чотирьох грамем – грамеми умовної модальності, грамеми наказової, грамеми спонукальної та грамеми бажальної модальності. Носій передбаченого значення – грамема умовної модальності, яка маркує нереальні дії, процеси, стани, що не відбудуться за будь-яких обставин через об’єктивні причини. Засобом її експлікації виступають аналітично-синтетичні форми умовного способу дієслова, репрезентовані флексією дієслова й аналітичним компонентом *би* (*б*). Первинну синтаксичну сферу умовної модальності становлять складні конструкції, частини яких пов’язані між собою умовно-наслідковими семантико-синтаксичними відношеннями. Наприклад: *Якби мені ти стала за дружину, яка б то радість увійшла в мій дім!* (Л. Костенко).

Семантику бажаності моделюють грамеми з різним виявом апелятивності – наказова модальність, спонукальна модальність і бажальна модальність. З огляду на максимальний ступінь вираження зазначеної ознаки ієрархічно вершинною є грамема морфологічної наказової модальності. Найбільше функційне навантаження властиве формам другої особи однини і множини та першої особи множини наказового способу. Предметну частину змісту апеляції реалізують займенникові слова другої особи й іменники в кличному відмінку. Наприклад: *Ти літше набери води...* (Ю. Мушкетик); *Благословіть в дорогу, матері* (Л. Костенко); *Ходімо вже, Лесю* (М. Олійник). Спонукальна модальність, передаючи послаблене значення апелятивності, в основному своєму вияві близька до умовної модальності, оскільки її маркером виступає аналітично-флексійна морфема – елемент *би* (*б*) і закінчення, омонімічне флексії минулого часу: *Княгиня, ти б повела гостей до себе...* (В. Малик).

До засобів вираження спонукальної модальності також належать репрезентанти, що становлять контамінацію умовного й наказового способів, та сполука “інфінітив + *би* (*б*)”: *Хай би швидше той фронт приходив* (І. Чернецький); *...направити б вам до нього послів з шертною грамотою* (Р. Іванчук). Найточніше спонукальну семантику відтворюють прості речення з інтонацією наказовості. Функційно-семантичну специфіку грамеми бажальної модальності визначає нівельована апеляція та зорієнтованість на відображення волевиявлення мовця, спрямованого на самого себе чи третіх осіб. Типовий її виразник – аналітична неособова форма (інфінітив із часткою *б*); менш поширені сполуки компонентів *хай*, *нехай* і першої особи однини та множини умовного способу дієслова. Наприклад: *Ти знаєш, зараз мені Кавказ весь час стоїть перед очима... Поїхати б туди, поглянути!..* (В. А. Шевчук); *Хай би ми поїхали до Києва*. За деяких контекстуальних умов грамеми бажального способу супроводжують компоненти *коли б*, *хоч би*, *якби*, *аби* та ін., наприклад: *Ідеш, ідеш... Хоч би вже відпочить* (Л. Костенко).

Структурна схема синтаксичної модальності як складника комплексної надкатегорії модальності, що перебуває в безпосередньому зв'язку з категорією комунікативної настанови, ґрунтується на протиставленні реальних дій, процесів, станів діям, процесам і станам ірреальним (гіпотетичним, передбачуваним, бажаним (із семантикою волевиявлення)). На нижчому рівні членування вона охоплює вісім грамем із конкретнішою категорійною змістовою основою – розповідну модальність, питальну модальність, спонукальну модальність, бажальну модальність, умовну модальність, стверджувальну/заперечну модальність, вірогідну модальність і переповідну модальність.

Найпоширеніший комунікативний тип становлять структури з розповідною модальністю, засобами формального вираження яких слугує граматична категорія часу: *Громадський контроль здійснюють громадські організації відповідно до закону* (“Відомості Верховної Ради України”, 2012); *Наші руки скололи ожини, Ну а губи обвітрила ніч* (П. Мах); *Озветься луна з-за гірського висо'ччя...* (П. Мах).

Питальна та спонукальна модальності за сукупністю комунікативно-прагматичних ознак виявляють деяку спільність, що полягає в розгляді питальних і спонукальних конструкцій у ракурсі “мовець – адресат”. Проте питальна семантика притаманна реченневим побудовам, які відображають тільки мовленнєві дії, а спонукальна – структурам, що відбивають категоричність та комплекс мовленнєвих і немовленнєвих дій, зумовлених спонуканням співрозмовника до виконання наказів, прохань тощо. Питальне модальне значення передають відповідні засоби – питальна інтонація; порядок слів, який полягає в переміщенні слова, пов'язаного з питанням, на початок речення; питальні частки (*невже*, *хіба*, *чи*); питальні займенникові слова (*хто*, *що*, *котрий*, *скільки*, *чий*, *який* і под.): *Це ваш чоловік?* (В. О. Шевчук), *Це ваш чоловік? Це ваш чоловік?*; *Знайшов підкову щастя?* (Г. Чубач); *Невже звичайній хустині тут надають такого значення?* (П. Загребельний); *Хіба не цвіт Цей білий сніг?* (Г. Чубач); *І чим же, чим ви будете карати моє смутне, зацьковане дитя?* (Л. Костенко). Найточніше питальну семантичну специфіку відтворюють загальнопитальні конструкції, що зорієнтовують

адресата на ствердну, заперечну відповіді чи їхні модифікації, та частковопитальні синтаксичні одиниці, які ґрунтуються на відображенні потреби адресанта в розширенні його інформації про певні предмети, події, явища тощо, пор.: *Може, підсобити?* (Г. Тютюнник) і *...коли, чого і для якої причини таке незбожне діло учинила?* (Л. Костенко). Інші реченнєві побудови (з уточнювально-перепитувальним, уточнювально-зустрічним значеннями, питально-заперечні синтаксичні одиниці, конструкції з додатковим нашаруванням бажальної семантики, питально-альтернативні структури) становлять різноманітні модифікації загальнопитальних і частковопитальних речень. До вузькоспеціалізованих засобів експлікації питальної модальності належать питальні риторичні конструкції з послабленою прямо питальною інтенцією та порушеною кореляцією “питання – відповідь”: *...як платити злочином за злочин, то як же й жити, люди, на землі?* (Л. Костенко).

Функційно-семантична специфіка спонукальної модальності ґрунтується на узагальненому значенні волевиявлення, розчленованому на значення власне-спонукальності та значення, що контамінує волевиявлення й бажаність, пор.: *Козаки, складайте оружжя, виходьте всі у степ* (Ю. Мушкетик) і *Ішов би ти, Павле, додому...* (Г. Тютюнник); *...нехай би погасла мука разом із світом* (Ю. Мушкетик). Центральну ланку становлять речення з предикатами у формі імператива: *Візьми булаву, батьку!* (Ю. Мушкетик). Спонукальний зміст також реалізують синтаксичні одиниці, структуровані дієсловами спонукального способу та неспеціалізованими формами маркування волонтеративності, які значеннєво тяжіють до власне-імперативних компонентів – дієсловами майбутнього, теперішнього й минулого часу, інфінітивами та невербалізованими компонентами: *Ваша світлосте, замкнули б ви його на ніч у порожнім вітряку...* (Ю. Мушкетик); *Хай би так добув Болеслав своє королівство!* (П. Загребельний); *А попереду йти дозволяю. Ждана візьмеш (= візьми) провідником. Тільки будь обережний!..* (В. Малик); – *Княже, іншого виходу немає. <...> Тікаємо (= тікаймо) негайно!* (В. Малик); – *А нині пішли (= ходімо) спати...* (В. Малик); *Із бойового ряду нікому не виїжджати!* (В. Малик); – *Дружину, за мною! Вперед!* (В. Малик); – *По конях!* – *гукнув Кончак* (В. Малик); *Коня мені!* (В. Малик); *Тс-с-с!* (В. Малик).

Нівеляція апелятивності й позначення бажаних для мовця дій, процесів чи станів характерні для грамеми бажальної (оптативної) модальності. В українській мові на експлікації бажальної семантики спеціалізовані прості з формально-синтаксичного боку побудови з дієсловами у формі бажального способу: *Послухати б – хоч краєм вуха – козацькі думи, спогади...* (В. А. Шевчук); *Хай би ми хоч раз заговорили громом так, як веснянії хмари!* (М. Олійник); *Хоч би які лелеки Гомера нам в колиску принесли* (Л. Костенко). Ознаками периферійності позначені двоскладні речення зі складеними іменним присудком та еліптичні конструкції: *Ах, якби його життя було довге!* (П. Загребельний); *Хоч би деревце яке, хоч би пеньок поблизу...* (Є. Гуцало); *Нам би клубочок Аріадни Попереду мінливих доль* (Н. Горик).

Центральна сфера вияву грамеми синтаксичної умовної модальності – складні синтаксичні одиниці з підрядними умовними частинами, що репрезентують умови виконання певної нереальної дії, вираженої в головній частині, і приєднані

сполучниками *аби, коли б, якби*: ...*аби здобув грамоту, мав би поважний писарський уряд* (Ю. Мушкетик). Менш поширені складні безсполучникові та сполучникові складносурядні речення з потенційною умовністю, а також прості семантично ускладнені конструкції: *Жив би простим козаком, може, зазнав би щастя* (Ю. Мушкетик); *Можна було б і присісти, але зі східців скрапувала вода* (Ю. Мушкетик); *...у разі перевірки можна було б їх законно списати* (О. Гончар).

Модальність ствердження/заперечення, семантичний діапазон якої ґрунтується на відображенні стверджувальної чи заперечної з погляду мовця інформації про події, процеси або стани, реалізують членовані та нечленовані синтаксичні одиниці, пор.: *Дивиться місяць в розквітле вікно...* (В. Сосюра) і *Так; Так точно!* (Г. Тютюнник); *У свідки більш ніхто не зголосився* (Л. Костенко) і *Ні*.

Комунікативне призначення синтаксичних одиниць із вірогідним модальним значенням полягає в маркуванні ймовірного вияву предметів, явищ, дій, процесів, станів об'єктивного світу. Основну ланку засобів вираження вірогідності становлять модальні модифікатори – окремі вставні одиниці й частки: *Глас вопіючого в пустині, **напевно**, був чутніший, як у нас* (Л. Костенко); *Платон **навряд чи** стане за долю краю рідного... А втім, натхнений Ганною...* (В. А. Шевчук).

Грамматичну парадигму синтаксичної модальності завершує переповідна модальність, що містить узагальнену або конкретну вказівку на іншого автора чи джерело повідомлення. Її формальна експлікація пов'язана зі службовими слова-морфемами та модальними синтаксемами: *Люди різне кажуть... **Нібито** Кочубей і старий Чуйкевич уже й гетьмана просили, щоб їм дітей повинчати дозволив* (Б. Лепкий); *А **небіж, кажуть**, прилітав з Нью-Йорка...* (В. Лазарук).

Лексико-граматична модальність, маючи найбільше суб'єктивне спрямування, об'єднує грами достовірної модальності (*Розхмарилось на душі. Напливає голубизна. А **й справді**, – весна* (Н. Горик)), вірогідної модальності (*Дорогий вимагають, **мабуть**, перепій, Та нічого не чути за зливою маршу* (В. Лазарук); *...**навряд чи** хто в світі так співає, як степовики* (Ю. Яновський)), логічної модальності (***Отже**, виникнення людських мов (глотогенез) нерозривно пов'язане з походженням людей (антропогенезом)* (А. Білецький)), переповідної модальності (***На думку науковця**, сьогодні одним із головних завдань для мовознавців є створення тлумачних та перекладних словників, які б відповідали сучасним комунікативним потребам* ("Літературна Україна", 2011)), емоційно-оцінної модальності (***На жаль**, в Україні склалася ситуація, коли законодавче забезпечення освітянської галузі не відповідає реаліям сьогодення...* (Р. Шаповал); *А в цей рік, **як на гріх**, – Цвіркуна нема, І стерня німа* (Н. Горик)), ілюктивної модальності (*А люди, **бачиш**, по-різному гуторять* (Й. Струцюк)), центральну сферу засобів формального вияву яких становлять прості семантично ускладнені конструкції з модальними (вставними) одиницями, що відповідно до формально-змістових ознак поділяються на речення та утворені внаслідок редукції речень словосполучення й слова; а також грами бажальної модальності (*Ми <...> **прагнемо зробити великі в житті відкриття*** (О. Богачук); *Тепла **хотілось**, затишку мені!* (Л. Костенко)), потенційної модальності (*...лише слов'яни **спроможні** в одну ніч **переправити** через Саву і воїв його, і їхніх коней* (Д. Міщенко)) і необхідної модальності (*Моє покоління багато чого **мусть***

зробити для цієї країни (“День”, 2012)), маркування яких пов’язане лише із семантичним навантаженням предикатів, що на формально-синтаксичному підрівні корелюють зі складеним дієслівним присудком, складеним іменним присудком, ускладненою моделлю дієслівного й іменного складених присудків, простим присудком. У певних випадках роль модальних модифікаторів виконують аналітичні синтаксичні слова-морфеми. На відміну від морфологічної модальності та синтаксичної модальності, графемне членування категорії лексико-граматичної модальності великою мірою пов’язане зі змістовим наповненням мовних одиниць.

У висновках узагальнено результати виконаного дослідження.

Графемні категорії – конститутивні, найбільш узагальнені поняття граматики, що пронизують усю систему української мови, стосуються кількох її ярусів й об’єднують співвідносні за змістом графемні значення, формально виражені сукупністю спеціалізованих графемних форм. Графемні категорії є багатовекторними величинами комунікативно-когнітивного спрямування. Як полірівневі інтегральні одиниці мовної організації вони зумовлюють розмежування частиномовних класів слів, що найпоказовіше відбивають особливості морфологічного ладу сучасної української літературної мови. Відповідно до своєї функційної багатоплановості графемні категорії охоплюють взаємопов’язані морфологічні, синтаксичні та словотвірні категорії, яким притаманні специфічні ознаки, що лежать в основі їхньої внутрішньої диференціації.

Категорійну систему української мови структурують міжрівневі категорії, пов’язані між собою спільним узагальненим змістом певної ознаки й модельовані різноранговими засобами вираження. *Міжрівневі категорії* – узагальнені поняття, що поєднують властивості двох чи більше мовних рівнів із домінуванням одного з них, становлять комплексну єдність протиставлених одна одній графем і мають певну сукупність спеціалізованих графемних форм вираження. До міжрівневих належать категорія відмінка, категорія валентності й надкатегорія модальності, які утворюють цілісний реченнєвотвірний комплекс.

Відмінок іменника – визначальна самостійна міжрівнева морфолого-синтаксична, послідовно корелятивна, абсолютно словозмінна категорія іменника, що є носієм узагальненої семантики субстанційності, зумовлена валентністю предиката, виражає синтаксичні зв’язки та семантико-синтаксичні відношення іменника до інших слів у реченні й має ієрархічно організований морфологічний семиграфемний вияв. Спроектовані функційно-категорійною графемікою різноаспектні кваліфікаційні параметри та зреалізований комплексний морфолого-синтаксичний вимір передбачає виокремлення ієрархічного вищого синтаксичного рівня, структурованого трьома підрівнями – семантико-синтаксичним, формально-синтаксичним і комунікативним. Йому підпорядкований морфологічний ярус мови.

За сукупністю відповідних кваліфікаційних параметрів відмінки поділяються на морфологічні, виокремлення яких ґрунтується на формальних показниках і системі первинних та вторинних синтаксичних функцій, і семантичні, що виконують роль елементів із певними семантико-синтаксичними ознаками, чітко окресленими основним компонентом реченнєвої побудови – предикатом. Наявність виразних функційно-категорійних параметрів, плану вираження відмінкового графемного

значення та внутрішньої спеціалізації відмінків спричинила вирізнення семи ієрархічно організованих морфологічних відмінків і шістнадцяти семантичних відмінків. У сучасній українській літературній мові відмінкові грамеми утворюють ієрархічно структуровані, своєрідні за своєю сутністю морфологічну і синтаксичну парадигми. *Морфологічна парадигма* іменників – система словоформ, яким притаманна однотипна внутрішня організація, відповідна сукупність флексій, а також у деяких випадках однакові акцентні й морфонологічні параметри. *Синтаксична парадигма* – сукупність протиставлених категорійних (семантико-синтаксичних) значень, розташованих на семантико-граматичній осі предметності, що перебувають у відповідних ієрархічних стосунках і мають специфічні (первинні та вторинні) формальні засоби реалізації. Вияв синтаксичної парадигми конкретної грамеми зумовлений її семантикою та зв'язками з іншими компонентами речення.

Кожна з морфологічних градем конститутивної для іменника міжрівневої категорії відмінка має власний інвентар диференційних формально-синтаксичних і комунікативних ознак, які увиразнюють її місце в загальній системі граматичного ладу. Специфіку формально-синтаксичних параметрів відмінків визначають відповідні синтаксичні зв'язки – предикативний (двобічний) зв'язок із його формою взаємозалежної координації та валентний підрядний (однобічний) зв'язок із формою керування, притаманний прислівним другорядним членам речення. Центральне місце серед одиниць формально-орієнтованого плану посідає підмет, що має дворанговий морфологічний вияв – називний відмінок як ядерний засіб експлікації та родовий і кличний відмінки – його вторинні маркери. З огляду на ступінь необхідності керування словом для розкриття змісту опорного, що ґрунтується на лексико-граматичному значенні предиката й семантично передбачуваній сполучуваності з ним залежного слова, відбувається градація прислівних другорядних членів речення. Відповідно до вияву сили підрядного зв'язку вони поділяються на сильнокеровані (модельовані знахідним, родовим, орудним, давальним і місцевим відмінками), напівсильнокеровані (виражені градеми давального та родового) і слабкокеровані (експліковані орудним, місцевим і родовим відмінками). Наскрізна концепція морфолого-синтаксичного підходу до вивчення міжрівневої категорії відмінка зумовлює розгляд її в площині комунікативного спрямування. За відмінковими градемами стабільно не закріплені певні функції в актуальному членуванні, проте частотність і типовість реалізації теми чи реми в них різна. Для називного відмінка притаманна позиція теми; для знахідного – приречна позиція; родовий переважно є актуалізатором теми; компоненти комплексної реми – давальний, орудний та місцевий відмінки; кличний відмінок, засвідчуючи певну співвідносність із називним, у типових виявах виконує роль теми.

Багатоярусний вияв характерний для *валентності* – міжрівневої категорії опосередковано морфологічного типу (її функціонування пов'язане з лексико-семантичним, синтаксичним та морфологічним ярусами), що прогнозує кількість і семантико-граматичну спеціалізацію залежних субстанційних синтаксем, представлених морфологічними відмінками. Розгляд валентності в зазначених

трьох вимірах зумовлює кваліфікацію її як категорії ієрархічно вищого рангу порівняно з відмінком іменника й засвідчує наявність діалектичного взаємозв'язку між різними мовними рівнями.

До морфологічних засобів вираження категорії валентності належать дієслова – ядерні її маркери, а також прикметники, прислівники, числівники та вторинні іменники, за функціонування яких валентність виявляє ознаки міжчастиномовної транспозиції, що має своїм опертям концепцію функційної еквівалентності мовних компонентів. Відповідно до цього механізм дії категорії валентності зумовлює розмежування двох граматичних зон: центральної та периферійної, які ґрунтуються відповідно на первинній (непохідній) та вторинній (похідній) її сферах. Похідна валентність – внутрішньоієрархізована міжрівнева категорія. Рангова вершинність притаманна валентності транспонованих прикметників, найбільш наближеній до непохідної дієслівної, периферійну зону формує валентність віддієслівних субстантивів.

Внутрішня структура непохідної категорії валентності, що у своєму первинному вияві стосується дієслівної граматики й зіперта на диференціацію дієслів за їхніми валентними можливостями, становить семантико-граматичну вісь, на якій найпростіше організовані одновалентні дієслова – маркери грамеми одновалентності, а максимально граничний вияв пов'язаний із семивалентними ознаковими словами на позначення дії – репрезентантами грамеми семивалентності. Ознаки структурування характерні й для похідної валентності. Валентність синтаксично вербалізованих прикметників об'єднує грамеми одновалентності, двовалентності та тривалентності. Двограмемну модель утворює похідна валентність транспонованих прислівників. Міжрівнева числівникова валентність найслабкіше структурована, оскільки її категорійну специфіку визначає лише грамема одновалентності. Валентність транспонованих віддієслівних і відприкметникових іменників маркують відповідно сім та три грамеми. У сучасній українській літературній мові віддієслівні деривати позначені частковою нівеляцією валентних позицій, порівняно з вихідними дієслівними формами. Цим вони відрізняються від предикативно вжитих прикметників, прислівників і числівників.

Найвищим рівнем абстрактності категорійної змістової основи, особливостями структурної організації й неоднорівною сутністю вирізняється модальність – глобальна, багатоступінчаста міжрівнева надкатегорія сучасної української літературної мови з найзагальнішим змістом щодо ієрархічно нижчих, підпорядкованих їй категорій, яким притаманне внутрішнє граемне членування. Маючи власний потенціал різнорівневих засобів вираження та специфічні функційні особливості, вона інтегрує комплекс усіх модальних значень, що ґрунтуються на реально-ірреальному протиставленні, бере участь у формуванні комунікативного процесу та реалізації інтенції мовця і є необхідним елементом речень будь-якої будови. Модальність – комунікативно спрямована надкатегорія з домінантним суб'єктивним змістом, яка, увиразнюючи позицію мовця щодо відображуваного в реченні об'єктивного фрагмента дійсності, передає різнопланове ставлення до витлумаченого ним повідомлення, зокрема його оцінку, почуття, волевиявлення тощо.

Багатогранність і неоднозначність модальності відбиває своєрідна система її складників – категорія морфологічної модальності, категорія синтаксичної модальності та категорія лексико-граматичної модальності. *Морфологічна модальність* – словозмінна категорія з узагальненим граматичним значенням ірреальності (передбачуваності – бажаності), яку визначає стосунок дій, процесів чи станів до дійсності з погляду мовця, розчленована на грамеми умовної, наказової, спонукальної та бажальної модальності й виражена системою спеціалізованих граматичних форм. Маркування ірреальних модальних значень пов'язане з категорією способу дієслова. *Синтаксична модальність* – комунікативно зорієнтована категорія речення, що, реалізуючи інтенцію мовця, має суб'єктивне спрямування, репрезентує витлумачене як реальне чи ірреальне, об'єднує вісім граем (розповідну, питальну, спонукальну, бажальну, умовну, стверджувальну/заперечну, вірогідну й переповідну модальності), вияв яких пов'язаний із певним планом вираження. Маркуючи різноманітні акти мовлення, синтаксична модальність стосується сфери функціонування комунікативно-прагматичних категорій синтаксису з огляду на те, що лише в певному мовленнєвому контексті вона реалізує своє значення. Специфіку всіх граем категорії синтаксичної модальності відбиває досить розгалужений морфологічний спектр, який увиразнює комунікативно-інтенційний зміст конкретних синтаксичних одиниць. *Лексико-граматична модальність* – комунікативно зорієнтована та суб'єктивно спрямована категорія, що виражає ставлення мовця до висловленої ним думки й непряме передання висловлень інших осіб, об'єднує дев'ять граем (достовірну, вірогідну, логічну, переповідну, емоційно-оцінну, ілюкативну, бажальну, потенційну, необхідну модальності), формальний вияв яких пов'язаний зі змістовим наповненням мовних одиниць. Оскільки граемне значення лексико-граматичної модальності часто передає семантична структура слова, то протиставлення граем у ній більше спрямоване на лексичний зміст, ніж на граматичний.

Дослідження міжрівневих категорій відмінка й валентності та міжрівневої надкатегорії модальності в комунікативному, прагматичному й функційному аспектах розширює уявлення про їхню природу, особливості структурування, діапазон виражальних засобів і закладає надійне підґрунтя для вивчення тенденцій розвитку української категорійної системи з огляду на реальний стан мови та її національно-культурні виміри. У перспективі аналізу категорійного апарату, його внутрішньої та зовнішньої ієрархії доцільним буде розгляд інших міжрівневих категорій і граем у межах мовленнєвих актів, а також відповідно до їхньої поліфункційності, багатоярусності й різноманітності сучасних мовних ресурсів.

Основні положення дисертації викладено в таких публікаціях:

1. Костусяк Н. М. Структура міжрівневих категорій сучасної української мови : [монографія] / Н. М. Костусяк. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 452 с.

Рецензія: *Мірченко М. Костусяк Н. М. Структура міжрівневих категорій сучасної української мови : [монографія] / Н. М. Костусяк. – Луцьк : Волин. нац.*

ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 452 с. / Микола Мірченко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Філологія (мовознавство) : [зб. наук. праць]. – Вінниця : ТОВ “Фірма “Планер”, 2012. – Вип. 16. – С. 418–420.

2. Костусяк Н. М. Співвідношення синтетизму й аналітизму у творах Лесі Українки / Н. М. Костусяк // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Філологічні науки. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1999. – № 15. – С. 115–119.

3. Костусяк Н. М. Категорія відмінка як визначальна міжрівнева категорія іменника / Н. М. Костусяк // Українська мова. – 2004. – № 3. – С. 37–47.

4. Костусяк Н. М. Семантико-синтаксичні ознаки давального відмінка / Н. М. Костусяк // Філологічні студії. Науковий часопис. – Луцьк, 2004. – № 1 (25). – С. 262–271.

5. Костусяк Н. М. Семантико-синтаксичні ознаки родового відмінка / Н. М. Костусяк // Вісник Харківського національного університету. № 632. Серія філологія. – Харків : Харк. нац. ун-т, 2004. – Вип. 42. – С. 149–153.

6. Костусяк Н. М. Комунікативні ознаки називного відмінка іменників / Н. М. Костусяк // Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії : [зб. наук. праць Рівн. держ. гуманіт. ун-ту]. – Рівне : РДГУ, 2005. – Вип. 13. – С. 107–110.

7. Костусяк Н. М. Особливості відприкметникової вербалізації в українській і польській мовах / Н. М. Костусяк // Україна і Польща: діалог культур (Мовно-літературні та суспільно-політичні відносини) : [зб. наук. праць]. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2005. – С. 229–237.

8. Костусяк Н. М. Семантико-синтаксичні ознаки місцевого відмінка / Н. М. Костусяк // Граматика слова і граматики мови : [зб. наук. праць, присвячений ювілею д. філол. н., проф., чл.-кор. НАН України, завідувача відділу граматики та історії української мови Інституту української мови НАН України І. Р. Вихованця]. – Донецьк : ДонНУ, 2005. – С. 66–82.

9. Костусяк Н. М. Семантико-синтаксичні ознаки називного та знахідного відмінків (на матеріалі драми-феєрії Лесі Українки “Лісова пісня”) / Н. М. Костусяк // Леся Українка і сучасність : [зб. наук. праць]. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2005. – Т. 2. – С. 459–471.

10. Костусяк Н. М. Семантико-синтаксичні ознаки орудного відмінка / Н. М. Костусяк // Лінгвістичні студії : [зб. наук. праць]. – Донецьк : ДонНУ, 2005. – Вип. 13. – С. 175–178.

11. Костусяк Н. М. Формально-синтаксичні ознаки називного відмінка / Н. М. Костусяк // Матеріали міжвузівської науково-методичної конференції “Сучасна україністика: проблеми мови, історії та народознавства”. – Харків : ВД “ІНЖЕК”, 2005. – С. 95–101.

12. Костусяк Н. М. Валентність як міжрівнева категорія / Н. М. Костусяк // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки.

Філологічні науки. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. – № 6. – С. 217–221.

13. Костусяк Н. М. Комунікативні ознаки категорії відмінка (на матеріалі поезії Лесі Українки) / Н. М. Костусяк // *Леся Українка і сучасність* : [зб. наук. праць]. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2006. – Т. 3. – С. 220–234.

14. Костусяк Н. М. Валентність предикативних прислівників (на матеріалі творів М. Вінграновського) / Н. М. Костусяк // *Волинь філологічна: текст і контекст. Творчість Л. Боровиковського в контексті слов'янського романтизму* : [зб. наук. праць]. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – Вип. 2. – С. 311–328.

15. Костусяк Н. М. Валентність віддієслівних та відприкметникових іменників (на матеріалі драматичних творів Лесі Українки) / Н. М. Костусяк // *Леся Українка і сучасність* : [зб. наук. праць]. – Луцьк : Волин. обл. друкарня, 2008. – Т. 4, кн. 2. – С. 361–371.

16. Костусяк Н. М. Категорія способу як міжрівнева комунікативна категорія / Н. М. Костусяк // *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство*. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – № 10. – С. 47–54.

17. Костусяк Н. М. Категорія лексико-граматичної модальності в сучасній українській мові (на матеріалі творів волинських письменників) / Н. М. Костусяк // *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2010. – Чис. 8. – С. 173–177.

18. Костусяк Н. М. Первинні та вторинні внутрішньотранспозиційні ознаки орудного відмінка іменників: формально-синтаксичний і комунікативний аспекти (на матеріалі волинських народних пісень) / Н. М. Костусяк // *Народна творчість українців у просторі та часі : матеріали міжнар. наук. конф. в рамках VI Міжнар. фестивалю українського фольклору “Берегиня”*. – Луцьк : Мистецька агенція “Терен”, 2010. – С. 312–324.

19. Костусяк Н. М. Семантико-синтаксичні, формально-синтаксичні та комунікативні ознаки кличного відмінка іменників / Н. М. Костусяк // *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія філологія*. – Харків : Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2010. – № 910. – Вип. 60. – Ч. 1. – С. 548–553.

20. Костусяк Н. М. Система поглядів на синтаксичну категорію модальності та її графемну реалізацію в сучасному мовознавстві / Н. М. Костусяк // *Проблеми сучасної функційно-категорійної граматики* : [зб. наук. праць на пошану чл.-кор. НАН України Івана Романовича Вихованця]. – Донецьк : Вид-во “Ноулідж” (донецьке відділення), 2010. – С. 141–154.

21. Костусяк Н. М. Формально-синтаксичні та комунікативні ознаки давального відмінка іменників / Н. М. Костусяк // *Наукові праці : Науково-методичний журнал*. – Філологія. Мовознавство. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – Вип. 125. – Т. 138. – С. 36–40.

22. Костусяк Н. М. Формально-синтаксичні та комунікативні ознаки знахідного відмінка іменників / Н. М. Костусяк // *Актуальні проблеми сучасної філології*.

Мовознавчі студії : [зб. наук. праць Рівн. держ. гуманіт. ун-ту]. – Рівне : РДГУ, 2010. – Вип. 18. – С. 55–59.

23. Костусяк Н. М. Формально-синтаксичні та комунікативні ознаки місцевого відмінка іменників / Н. М. Костусяк // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Научный журнал. Серия “Филология. Социальные коммуникации”. – Симферополь : Таврич. нац. ун-т им. В. И. Вернадского, 2010. – Т. 23 (62), № 2. – Ч. 2. – С. 35–40.

24. Костусяк Н. М. Формально-синтаксичні та комунікативні ознаки орудного відмінка як засобу вираження зовнішньої синтаксичної транспозиції / Н. М. Костусяк // IV Международные севастопольские Кирилло-Мефодиевские чтения : [сб. науч. статей]. – Севастополь : Гит пак, 2010. – Т. I. – С. 123–132.

25. Костусяк Н. М. Функціонально-комунікативні ознаки грами індикативної модальності / Н. М. Костусяк // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2010. – № 2. – С. 52–55.

26. Костусяк Н. М. Адресатна синтаксична одиниця на тлі міжрівневої взаємодії / Н. М. Костусяк // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2011. – № 1. – С. 63–68.

27. Костусяк Н. М. Семантико-синтаксична валентність числівників / Н. М. Костусяк // Лінгвістичні студії : [зб. наук. праць]. – Донецьк : ДонНУ, 2011. – Вип. 22. – С. 177–181.

28. Костусяк Н. М. Структура граматичної надкатегорії модальності / Н. М. Костусяк // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови : [зб. наук. праць]. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 7. – С. 39–45.

29. Костусяк Н. М. Структура міжрівневих категорій відмінка та валентності / Н. М. Костусяк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Філологія : [зб. наук. праць]. – Вінниця : ВДПУ, 2011. – Вип. 13. – С. 46–51.

30. Костусяк Н. М. Функційна кваліфікація семантичного відмінка “інструменталь” / Н. М. Костусяк // Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2011. – Чис. 9. – С. 120–124.

31. Костусяк Н. М. Функційно-граматична специфіка семантичного відмінка “об’єкт” / Н. М. Костусяк // V Международные севастопольские Кирилло-Мефодиевские чтения : [сб. науч. статей]. – Севастополь : Гит пак, 2011. – С. 342–351.

32. Костусяк Н. М. Класифікаційні засади вивчення граматичних категорій / Н. М. Костусяк // Вісник Житомирського державного університету ім. Івана Франка : [наук. журнал]. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – Вип. 63. – С. 86–89.

33. Костусяк Н. М. Класифікаційні ознаки синтаксичних категорій / Н. М. Костусяк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного

університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Філологія (мовознавство) : [зб. наук. праць]. – Вінниця : ВДПУ, 2012. – Вип. 15. – С. 132–136.

34. Костусяк Н. М. Міжрівневі категорії в граматичній системі української мови / Н. М. Костусяк // Наукові записки. Серія : Філологічні науки (мовознавство) : У 2 ч. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. – Вип. 105 (1). – С. 351–354.

35. Костусяк Н. М. Принципи класифікації морфологічних категорій / Н. М. Костусяк // Studia Linguistica : [зб. наук. праць]. – К. : ВПЦ “Київ. ун-т”, 2012. – Вип. VI. – Ч. 1. – С. 121–125.

36. Костусяк Н. М. Принципи морфологічної класифікації категорії відмінка іменника / Н. М. Костусяк // Вісник Черкаського університету імені Б. Хмельницького. Серія : Філологічні науки. – Черкаси : Черкас. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2012. – Вип. 220. – С. 72–78.

37. Костусяк Н. М. Семантико-синтаксична парадигма відмінкової грамеми “суб’єкт” / Н. М. Костусяк // Лінгвістичні студії : [зб. наук. праць]. – Донецьк : ДонНУ, 2012. – Вип. 25. – С. 35–39.

38. Костусяк Н. М. Синтаксична парадигма відмінків сучасної української мови / Н. М. Костусяк // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2012. – № 1 (226). – С. 64–69.

39. Костусяк Н. М. Синтаксичне функціонування граматичних категорій / Н. М. Костусяк // Наукові записки. Серія “Філологічна”. – Острог : Вид-во Нац. ун-ту “Острозька академія”, 2012. – Вип. 26. – С. 150–152.

АНОТАЦІЯ

Костусяк Н. М. Міжрівневі категорії сучасної української літературної мови. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. – Інститут української мови НАН України, Київ, 2013.

Роботу присвячено теоретичному обґрунтуванню міжрівневого статусу категорій відмінка й валентності та надкатегорії модальності як інтегральних мовних величин, пов’язаних із кількома граматичними сферами.

Із позицій функційної морфолого-синтаксичної концепції комплексно досліджено міжрівневу категорію відмінка, виокремлено й ієрархізовано морфологічні та семантичні відмінкові грамеми, схарактеризовано засоби їхньої реалізації, особливості морфологічної і синтаксичної парадигм.

Установлено диференційні ознаки та багатоярусну організацію міжрівневої категорії валентності, зацентровано на її зв’язку з лексико-семантичним, синтаксичним і морфологічним рівнями мови. Розмежовано непохідну дієслівну валентність та похідну валентність транспонованих прикметників, прислівників,

числівників і вторинних (віддієслівних та відприкметникових) іменників, з'ясовано особливості їхнього графемного членування.

Запропоновано системно-структурну кваліфікацію модальності як міжрівневої комунікативно спрямованої надкатегорії сучасної української літературної мови, визначено її внутрішню організацію й категорійну багатовекторність, встановлено типологічні ознаки морфологічної, синтаксичної та лексико-граматичної модальності, схарактеризовано їхню графемну спеціалізацію.

Ключові слова: міжрівнева категорія, відмінок, парадигма, непохідна валентність, похідна валентність, надкатегорія модальності, морфологічна модальність, синтаксична модальність, лексико-граматична модальність.

АННОТАЦІЯ

Костусяк Н. Н. Межуровневые категории современного украинского литературного языка. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Институт украинского языка НАН Украины, Киев, 2013.

Работа посвящена целостному исследованию падежа, валентности и модальности – многомерных компонентов, имеющих отношение к межуровневому взаимодействию и коммуникативно-прагматическому направлению лингвистики.

В диссертации теоретически обоснованы классификационные особенности изучения грамматических категорий современного украинского литературного языка; установлено соотношение категориальной системы и частеречной принадлежности слов; дифференцированы морфологические, синтаксические и словообразовательные категории, поданы их дефиниции; аргументированы статус и особенности структурирования межуровневых категорий, определено их место в грамматической системе современного украинского языка.

Категория падежа обоснована как межуровневая конститутивная категориальная единица имени существительного. Ее квалификация на морфологическом и синтаксическом уровнях, а также трех подуровнях последнего – семантико-синтаксическом, формально-синтаксическом и коммуникативном – связана с разграничением морфологической и синтаксической падежных парадигм. Синтаксическое понимание падежа служит своеобразной базой, на которой построено исследование его морфологической структуры. Раскрыта проблема количества морфологических падежных граммем, их иерархия, описана система ядерной специализации указанных единиц, аргументирован последовательно словоизменяющий характер этой грамматической категории; разграничены два морфологических парадигматических типа – собственно-существительный, охватывающий пять подтипов, и несобственно-существительный, объединяющий два подтипа (прилагательный и местоименный). В каждой из морфологических

граммам категории падежа проанализированы первичные и вторичные формально-синтаксические и коммуникативные признаки, подчеркивающие ее место в общей специфике грамматического строя. Установлены особенности иерархически структурированной синтаксической парадигмы, основанной на выделении основных первичных (центральных, специализированных) и некоторых вторичных семантико-синтаксических функций падежей, касающихся внутринепадежной транспозиции. Попадая в зону другого падежа, граммы становятся его функциональными эквивалентами и формируют своеобразную синтаксическую парадигму, отличающуюся от морфологической.

Впервые в украинском языкознании выделены и целостно проанализированы шестнадцать семантических граммем как элементов с определенными семантико-синтаксическими признаками, к которым относятся субъект действия, субъект процесса, субъект состояния, субъект качества, субъект количества, объект действия, объект процесса, объект состояния, объект качества, объект количества, адресат действия, адресат качества, статический локатив, динамический локатив, инструменталь-орудие и инструменталь-средство, находящиеся в иерархических отношениях.

В работе установлены дифференциальные признаки и многоярусная организация межуровневой классификационной категории валентности, представлена характеристика ее связи с лексико-семантическим, синтаксическим и морфологическим уровнями языка, в соответствии с чем валентность определена как категория высшего ранга по сравнению с падежом существительного. Обосновано разграничение валентносвязанных субстанциальных синтаксем (субъектных, объектных, адресатных, инструментальных и локативных) и вторичных синтаксем, касающихся невалентной сочетаемости. Выяснено различие между носителями активной и пассивной валентности.

Учитывая признак производности/непроизводности, разграничена непроизводная глагольная валентность и валентность транспонированных прилагательных, наречий, числительных и вторичных существительных, имеющая производный характер; осуществлено их граммемное членение. Отмечено усиление валентных признаков в предикативных прилагательных, наречиях и числительных и частичное нивелирование этих признаков во вторичных субстантивах.

С точки зрения функционально-категориальной теории предложена системно-структурная квалификация модальности с присущим ей высоким уровнем абстрактности и категориальной многовекторности. Она является глобальной, многоступенчатой, коммуникативно и субъективно направленной надкатегорией современного украинского литературного языка с самым общим и абстрактным содержанием. Структуру модальности формируют компоненты с менее абстрактной категориальной содержательной основой – морфологическая модальность, синтаксическая модальность и лексико-грамматическая модальность, которые подчинены надкатегории модальности. Для каждой из них характерна

совокупность грамем со свойственными их системе дифференциальными признаками, связанными с конкретной речевой ситуацией.

Ключевые слова: межуровневая категория, падеж, парадигма, производная валентность, производная валентность, надкатегория модальности, морфологическая модальность, синтаксическая модальность, лексико-грамматическая модальность.

SUMMARY

Kostusyak N. M. Interlevel category of the modern Ukrainian language. – Manuscript.

The dissertation for Doctor Degree of Philology : Speciality 10.02.01 – Ukrainian Language. – Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2013.

The work is devoted to the theoretical grounds of interlevel status of categories of case, valence and a supercategory of modality as integral linguistic values associated with several grammatical areas, defining peculiarities of their structure.

From a functional morphological and syntactical concept interlevel category of case has been comprehensively investigated; morphological and semantic case gramemes have been distinguished and hierarched; the means of their realization, peculiarities of morphological and syntactical paradigm have been characterized.

Differential features and peculiarities of grameme splitting of interlevel category of valence have been determined, it has been emphasized on its connection with the lexical and semantic, syntactical and morphological levels of a language. It has been differentiated between non-derivative verbal valence and valence of conjugated adjectives, numerals and derived (verbal and adjectival) nouns, which is of derivative character.

Taking into consideration functional and category theory a system and structure classification of modality as an interlevel communicatively targeted supercategory of the modern Ukrainian literature language have been suggested; it has been pointed out at its inner organization and category multi-vector nature; typological features of morphological modality, syntactical modality, and lexical and grammatical modality have been found out; their grameme specialization has been described.

Key words: interlevel category, case, paradigm, non-derivative valence, derivative valence, supercategory of modality, morphological modality, syntactical modality, lexical and grammatical modality.

Формат 60×90 ¹/₁₆. Обсяг 1,9 ум. друк. арк., 1,9 обл.-вид. арк. Наклад 100 прим. Зам. 2786.
Друк – Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки.
43025, м. Луцьк, просп. Волі, 13.